कविताविलास.

अथवा

फार्बसविलास.

રચીને પ્રગટ કરનાર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની તરફથી

ક. દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.

अमदावाद मध्ये.

ी हवेलीमां युनाइटेड प्रींटींग अने जनरल अेजन्सी कंपनी

"लिमिटेड" ना प्रेसमां रणछोडलाल हीराचंदे छाप्यो.

સંવત ૧૯૨૬ સન ૧૮૭૦

કિંમત ૧૨ આના.

પ્રસ્તાવના.

દોહરો.

કાવ્ય કળાનો જો કરો, અતિ ઉત્તમ અભ્યાસ;
સજ્જન તો આ સાંભળો, કહું તે કવિતવિલાસ. ૮

સૂચના.

ગુજરાતમાં ઘણીખરી નાતોમાં કવિયો થઇ ગયા છે. જેમકે પ્રવીણસાગર ગ્રંથમાં રાજકોટના રાજા મેહેરામણજીની રચેલી પણ કવિતા છે. એવું ઘણા લોકો કહેછે. જુનાગઢના દીવાનજી રણછોડજીભાઈ વડનગરા નાગર હતા તેઓએ કવિતાના ગ્રંથો રચેલા છે. વસાઇના દેસાઇ વેણીદાસનો રચેલો સાહિત્યસિંધુ મોટો ગ્રંથ વ્રજભાષામાં છે. એ રીતે કિસનબાવની એક વાણીએ રચેલી છે. એમ હરેક નાતમાં કવિયો થયેલા છે. તોપણ કવિતાનુ કામ મુખ્ય ત્રણ જાતના લોકોનુ ગણાય છે. બ્રાહ્મણ, ભાટ, તથા ચારણ એ ત્રણનુ.

ગુજરાતના મોટા મોટા કવિયો ભેળા થાય ત્યારે કેવી રીતે કવિતાની ચરચા ચલાવતા આવ્યાછે, અને કેવી રીતે સરદારોનાં મન રીઝવે છે, તેનો નમુનો બતાવા સારૂ આ પ્રકરણ લખ્યુંછે ઘણું કરીને રાજાને ત્યાં લગનમાં ઘણા કવિયો એકઠા થાય છે. ભાવનગરમાં દસરાને રોજ કવિયોનો મેળો કરવાનો ચાલ ત્યાંના રાજાની કેટલીએક પેઢીઓથી ચાલ્યો આવે છે.

આ સમામાં તો કવિતા રચનારા જુના લોકો ઠંડા પડ્યા છે, પણ તેઓની અશલની તથા આજની રીત આ પ્રકરણમાં ભેળશેળ દેખાડી છે.

મેહેરબાન એલેકસાંડર કિન્લાક ફારબસસાહેબે ઇડરમાં સન ૧૮૫૨ ની સાલમાં કવિયોનો મેળો કર્યો હતો, તે મેળાનુ વર્ણન કર્યુંછે. પણ તે સમે ઘણું કરીને તે લોકોએ વ્રજભાષામાં તથા ચારણી ભાષામાં કવિતા કહી હતી, અને તે કવિતા મેં લખી રાખી નથી, તથા તે સમે મળેલા બધાનાં નામ મેં લખી રાખ્યાં નથી, માટે સાંભર્યાં તેટલાં નામ લખ્યાંછે. તથા બીજા બીજે ઠેકાણે તે સાહેબને મળેલા હતા તેનાં નામ પણ આ પ્રસંગમાં આણ્યાં છે. એ મેળામાં બનેલી તેવીજ વાત લખી નથી, પણ તેમાં વધારે ઘટારે કરીછે, માટે આ વાત કલ્પિત મિશ્રિત છે, એમ જાણવું.

પ્રથમ સાહેબે સહુને એવી ખબર આપી કે હાલ રજાના ત્રણ ચાર દિવસ આવે છે તેમાં આ દેશના કવિયોની ચરચા સાંભળવાની જેઓની મરજી હોય તેઓએ અમારા તંબુમાં દિવસના દશ વાગતાં સભા ભરાશે ત્યાં સુખેથી આવવું. અને ત્યાં મરજી હોય ત્યાં સુધી બેસવું. વળી કવિઓને કહ્યું કે દેશી રાજાઓની ખાનગી સભામાં, કે જાહેર સભામાં જેવી રીતે તમે કવિતા બોલતા હો, અથવા જેવી રીતે વાદવિવાદ કરતા હો, તેવી રીતે બેધડકથી અમારી આગળ સભામાં બોલવાની તમને રજા છે. કેમકે આ દેશનો ચાલ જોવાની મારી ઇછા છે.

પછી ઠરાવેલ દિવસે દશ વાગ્યાથી કવિયો, તથા કેટલાએક સરદારો તે સભામાં આવવા લાગ્યા. સૌ કવિયોએ એવો ઠરાવ કર્યો કે, આ સભાનુ માન સાહેબના કવિને આપવા સારૂં આપણી કવિતામાં રચનારને ઠેકાણે તેનુ નામ લાવવું.

ફાર્બસ સાહેબ વિષે સન ૧૮૬૬ ના તથા ૬૭ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાએલુંછે. તથા મુંબઇની ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના મંત્રી રા. મનસુખરામ સુરજરામે ફાર્બસ જીવન ચરિત્ર રચીને તે સભાની તરફથી પ્રગટ કરેલું છે. તેમાં સર્વે હકીકતછે. તથાપિ થોડિક આ નીચે લખીછે.

ફાર્બસસાહેબ તારીખ ૭ મી જુલાઇ સન ૧૮૨૧ માં લંડનશહેરમાં જનમ્યા હતા. પછી તેમણે હેલીબરી પાઠશાળાંમાં અભ્યાસ કર્યો હતો.

તા. ૩૦ મી ડીસેંબર, ૪૨ ને દિને મુંબઇ પ્રાંતની સિવીલ સર્વિશમાં તેમની નીમનૌક થઇ. અને ૪૩ ના નવંબરની તા. ૧૫ મીએ તે હિંદુસ્તાન માં આવ્યા. તા. ૧૦ જાન્યુઆરી ૪૪ માં પરીક્ષામાં પાસ થયા. પછી ત્રીજે દહાડે અહમદનગરના ત્રીજા આશીસ્ટન્ટ કલેકટરની જગ્યા મળી.

તા. ૧૦ અકટોબર ૪૪ માં ખાનદેશના બીજા આશીસ્ટન્ટ કલેકટર થયા. તા. ૬ એપ્રિલ ૪૬ માં સદરઅદાલતના આકટીંગ ડેપ્યુટી રેજીસ્ટ્રાર થયા. પછી ત્રીજે દિવસે અમદાવાદના આશીસ્ટન્ટ જજ્જ થયા, પણ મુંબઇમાં રહ્યા,

સન ૧૮૪૬ ના નવંબરમાં અમદાવાદમાં આવ્યા. તા. ૨૨ નવંબર ૪૯ થી તા. ૨ જાન્યુઆરી ૫૦ સુધી જજ્જ અને શેશનજજ્જનુ કામ અમદાવાદમાં કર્યું,

તા. ૧૫ એપ્રિલ ૫૦ માં સુરતના આશીસ્ટન્ટ જડ્જ થયા.

તા. ૧ મે ૫૧ માં અમદાવાદના પહેલા આશિસ્ટન્ટ કલેક્ટર થયા.

સન ૧૮૫૨ ના આગષ્ટમાં મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટ થયા.

સન ૧૮૫૩ ના જુનમાં અમદાવાદના આકટીંગ જડ્જ થયા. અને તા. ૨૮ માર્ચ ૫૪ માં વિલાયત ગયા.

સન ૧૮૫૬ માં રાસમાળાનું પુસ્તક લંદનમાં રિચર્ડસન બ્રધર્સના છાપાખાનામાં છપાવ્યું. ને તે વર્ષના નવંબરમાં પાછા આવ્યા.

તા. ૧૦ જાન્યુઆરી સન ૧૮૫૭ સુરતના જડ્જ થયા. તા. ૨૪ માર્ચ ૫૮ માં ખાનદેશના જડ્જ થયા.

તા. ૧૧ અકટોબર ૫૯ માં કાઠિઆવાડના પોલિટિકલ એજેંટનો ચાર્જ લીધો. તા. ૨૫ માર્ચ ૬૦ માં સુરતના જડ્જ થયા. તા. ૨૩ ડીસેંબર ૬૧ માં સદર અદાલતના જડ્જ થયા.

બહુ વિચાર કરવાથી, અને ઘણાં કામ માથે લેવાથી મગજમાં રોગ થયો, ને તા. ૩૧ આગષ્ટ સન ૧૮૬૫ ને દિને પુનામાં દેહ મુક્યો, ત્યારે તેમને ચાર પુત્રોને બે પુત્રીઓ હતી. મોટાનું નામ જાન ફ્રેજર ફાર્બસ, તે ઓગણીશવર્ષની ઉમરમાં બીજો હેનરી ડેવિડ અરસકીન ફાર્બસ, તે ભરૂચ સંગ્રહસ્થાનની વખતે વિલાયતથી ભરૂચ આવ્યો હતો. તેને સિંધમાં સરવે ખાતામાં નોકરી મળીછે. તેની ઉમર ફાર્બસસાહેબે દેહ મુક્યો ત્યારે સત્તર વર્ષની હતી.

આ કવિતાવિલાસના, નવ અંક સન ૧૮૬૭ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયા હતા. તે ગુ. વ. સોસાઇટીના હાલના શેક્રેટરી મેહેરબાન એમ, એચ, સ્કાટ સાહેબના હુકમથ. તેમાં વધારો તથા સુધારો કરીને આ પુસ્તક સોસાઇટીની તરફથી છપાવી પ્રગટ કર્યુંછે.

દસ. ડાહ્યા. ગુ. વ. સો. આ. શે.

कविता विलास.

अंक १ लो.

સાહેબ. (પોતાના કવિને પુછે છે) આ કોણ છે?

કવિ. એ [1]ગોવિંદરામ શાસ્ત્રી છે. સુવેર નામના ગામમાં રહેછે, અને આ જીલ્લામાં નામાંકિત છે.

સાહેબ. શાસ્ત્રીબાવા, તમે કવિતા રચી, જાણો છો કે?

શાસ્ત્રી. હું સાધારણ કવિતા સંસ્કૃતમાં અને ગુજરાતીમાં પણ થોડી રચી જાણુંછું. અને સર્વે કવિયોનો દાસછું, હું એ વાતનુ અભિમાન રાખતો નથી.

સાહેબ. વાહ, તમારો બોલવાની યોગ્યતા સારીછે. ઇશ્વર પ્રાર્થના વિષે કાંઈ કરેલું હોય તે બોલો. અને ગુજરાતી કવિતા બોલો તો સઉ સમજી શકે,

શાસ્ત્રી. માલિની છંદ.

ભવ ભય હરનારા, પ્રાણ પ્યારા અમારા.
ગુણનિધિ ગુણ તારા, સર્વ છે સૌથિ સારા;
ચતુર જગચિતારા, ત્રાસના નાશકારા,
સકળ કર સુધારા, મેટી દે ભીતિ ભારા, ૧

વસંતતિલકા છંદ.

ઓ ઇશ્વરા અગમ ઉત્તમ આપ ઉક્તી,
જેથી જણાય જનરંજન જોગ્ય જુક્તી;
ગાવા નથી સરસ રાગ શિખી ગળાથી,
સભ્ય પ્રસન્ન કરવા કવિતા કળાથી. ૨
રાગીતણાજ અનુરાગથિ રાગ જામે,
કારીગરી બિજિ બધી શ્રમપાત્ર પામે;

---

૧ ગોવિંદરામ શાસ્ત્રીને, દરસાલ ૧૫૦) કે ૨૦૦ વર્ષ દહાડે આપવા કરીને ઇડરના મહારાજે રાખ્યા હતા.

कविता विलास.

आंक १ लो.

साहेब. (पोताना कविने पुछे छे) आ कोण छे?

कवि. ए [1]गोविंदराम शास्त्री छे. सुवेर नामना गाममां रहेछे, अने आ जील्लामां नामांकित छे.

साहेब. शास्त्रीबावा, तमे कविता रची, जाणो छो के?

शास्त्री. हुं साधारण कविता संस्कृतमां अने गुजरातीमां पण थोडी रची जाणुछुं. अने सर्वे कवियोनो दासछुं, हुं ए वातनु अभिमान राखतो नथी.

साहेब. वाह, तमारो बोलवानी योग्यता सारीछे. ईश्वर प्रार्थना विषे कांई करेलुं होय ते बोलो. अने गुजराती कविता बोलो तो सौ समजी शके,

शास्त्री. मालिनी छंद.

भव भय हरनारा. प्राण प्यारा अमारा.
गुणनिधि गुण तारा, सर्व छे सौथि सारा;
चतुर जगच्चितारा, त्रासना नाशकारा,
सकळ कर सुधारा, मेटी दे भीति भारा, १

वसंततिलका छंद.

ओ ईश्वरा अगम उत्तम आप उकती,
जेथी जणाय जनरंजन जोग्य जुकती;
गावा नथी सरस राग शिखी गळाथी,
सभ्य प्रसन्न करवा कविता कळाथी. २
रागीतणाज अनुरागथि राग जामे;
कारीगरी बिजि बधी श्रमपात्र पामे;

---

१ गोविंदराम शास्त्रीने, दरसाल १५०) के २०० वर्ष दहाडे आप करीने ईडरना महाराजे राख्या हता.

અભ્યાસથી કવિત ઉત્તમતા ન આવે,
તેતો કૃપાનિધિ, કૃપા કરિ તું કરાવે. ૩

સાહેબ. "ગાવાનથી સરસ રાગ શિખી ગળાથી" એ ચરણનો ભાવાર્થ શો છે?

શાસ્ત્રી. હું આ સભાને મારા રાગથી કે સ્વરથી રંજન કરવાને ચાહાતો નથી. ગાનારીઓનો, અને ગાનારાઓનો એ ધંધો છે. માટે મારા કરતાં ઘણા સરસ સ્વરથી ગાનારીઓ અહી ઘણીઓ છે. હુંતો કાવ્યકળાથી આ સભાસદોને રંજન કરવા ચાહુંછું. એવો ભાવાર્થ છે.

શિવારામ ગાયક. સાહેબ, હું કાંઈ બોલવા ચાહુંછું.

સાહેબ. બોલો.

શિવારામ. દોહરો.

કવિજન કાવ્ય કરી મરે, ગુણ ચાખે ગાનાર;
સોની ઘાટ ઘડી મરે, રાય સજે શણગાર. ૪

શાસ્ત્રી. વસંતતિલકા છંદ.

જો †રકતચંચુ શિખવ્યાં વચનો ઉચારે,
કેનાં વખાણ કરિને કહિયે વધારે;
માધૂર્યતા શુકતણા સ્વર સારની છે,
ચાતૂર્યતા વચનના રચનારની છે, ૫

એક ઠાકોર. શાસ્ત્રી, તમે અમદાવાદ, વડોદરૂં, અને સુરત વગેરે ગુજરાત બધી જોઇછે કે?

શાસ્ત્રી. હાજી, હું ગુજરાતમાં સારી પઠે ફર્યોછું.

ઠાકોર. ગીતી છંદ.

રાય કહેરે કવિજન, સરસ કિયું પુર સહૂથિ ગુજરાતે;
સરસ કિયા નર નિપજ્યા, આજ અને વળિ અગાઉ ગુજર્યા તે. ૬

શાસ્ત્રી. ગુર્જરદેશ વિષે તો, રાજનગરજ સઉથી સરસ દીસે;
સરસ નરસ કહું કેને, રાજન, ગરજ સઉથી સરસ દીસે. ૭

સાહેબ. (આગગાડીનુ ચિત્ર દેખાડીને પુછે છે.) આ શું હશે?

શાસ્ત્રી. અગ્નિરથ છે.

---

† પોપટ

સાહેબ. એ વિષે તમે કાંઇ કવિતા કરેલી હોયતો કહો.

શાસ્ત્રી. શાર્દૂલ વિક્રીડિત છંદ.

આ અગ્નીરથ ઓપતા અનુપ છે. કે યજ્ઞશાળા કહું,
આચાર્ય કપતાન રૂત્વિજ બિજા, જે સેવકો તે સહૂ;
જે લોકો શુભ જજ્ઞમંડપ વિષે, બેઠા સુશ્રદ્ધા ધરી.
વાસો ઇચ્છિત લોક માંહિ વસશે, દાન પ્રભાવે કરી. ૮

ઠાકોર. સારી નરસી સ્ત્રી વિષે બોલો.

શાસ્ત્રી. જે વેલાનાં ઝેરી ફૂળ હોય, અને જે સ્ત્રીનાં દુષ્ટ સંતાન હોય, તે નઠારી જાણવી.

શિખરિણીછંદ.

ન-દીસે પુષ્પાળી, ફળિત ફળવાળી પણ, વળી;
રૂપાળી કે કાળી, ગળિત ફળવાળી પણ ભલી;
ફળો નેં સંતાનો, વિષમય વિશેષે-જ છતમાં;
લતા, નેં તે નારી, જરૂરજ નઠારી જગતમાં ૯

માટે હું ઇશ્વરરૂપી સૂર્ય પાસે માગુંછું જે.

આર્યા.

સુપતિ આપો સવિતા. તેથિ તમારી રૂડી ગણું રવિતા;
કાંતો આપો કવિતા, એ પણ એવી અનૂભવિતા. ૧૦

ઠાકો. ત્યારે આપણા દેશમાં તો એવી રીત છે કે, ઊંચા કુળની કન્યા પરણવી, તેનુ કેમ?

શાસ્ત્રી આર્યા.

વિવેક, વિનય, સુવિદ્યા; વિશુદ્ધતા, ગુણ અમુલ્ય આ ચારે,
એ લક્ષણે પરખિયે, ઉત્તમતો વંશ આચારે. ૧૧

સાહેબ. જે ભાષાથી ચોપડા તથા દફતર લખાતાં હોય; તે જીવતી ભાષા કહેવાય છે. અને જે ભાષાથી કોઇ દેશમાં વ્યવહાર ચાલતો ન હોય, તે મુએલી કહેવાય. અને હિંદુસ્તાનમાં સંસ્કૃતથી દફતર લખાતાં હતાં. પણ તે ભાષા કયારે મરી ગઇ? તે વિષે તમે કાંઇ જાણોછો?

શાસ્ત્રી. શાર્દૂલ વિક્રીડત છંદ.

ભોજે બ્રાહ્મણ ભોજનાદિ કરિને દીધાં મહાદાન જે;

ગીર્વાણા અવસાનં કાળ ગણિને કીધી ક્રિયા માનજે;
બાજીરાવ બિરાજિ ઉત્તર ક્રિયા કીધી અતી આદરી;
સારે દેશ નરેશ એજ દિવસે આદ્ધાદિ શ્રદ્ધા ધરી. ૧૨

મતલબ કે ભોજરાજાએ ગીર્વાણ વાણીના અંતકાળની ક્રિયા વૈતરણી આદિક મહાદાન કરવાની કરી, અને બાજીરાવ પેશવાએ એ વાણીની ઊત્તર ક્રિયા કરી, અને હાલના દેશી રાજાઓ પ્રસ્તુત ઉપર શાસ્ત્રીઓની સભાઓ કરે છે, તેતો તે વાણીનું ક્ષયા-શ્રાદ્ધ, અથવા પાર્વણિક શ્રાદ્ધ કરે છે.

એટલી વાત થઇ એવામાં તે શાસ્ત્રીનો વિદ્યાર્થી પરભો, જે બીજા પાસે અંગરેજી પણ શીખતો હતો, તે તંબુમાં ડોકાયો. તેને શાસ્ત્રી પોતાને ગામ મુકીને આવ્યાં હતા, અને કહ્યું હતું કે. આ-પણા જજમાનનો સંઘ પ્રભાસ જાય છે તે સાથે તું જજે, દશ વીશ રૂપીયાની પ્રાપ્તિ થશે.

શાસ્ત્રી. અરે, તું અહિં ક્યાંથી?

પરભો. હું સવારમાં ઉઠીને મારૂં અંગરેજી લેસન કરવા બેઠો. તેથી વાર થઇ ગઇ, અને સંઘ જતો રહ્યો, પછી આ મેળો જોવાસારૂ પર-ભાર્યો અહિ આવ્યો.

શાસ્ત્રી. ઠપકો દેછે. વૈતાળી છંદ.

પરભા પરભાત-પોરમાં, પરભાષા-પર ભાવ લાવિયો;
પરભા પરભાસની તજી, પરભાર્યો અહિં કેમ આવિયો. ૧૩

સાહેબ. આવવાદો, એને સભામાં બેસારો. પછી તે બેઠો.

શાસ્ત્રી, તમારી કવિતામાં સરસ યમક છતાં, તે નિર્ભ્રાંત સહુને સમજાય એવી થાય છે માટે મીઠાશ ઉપજે છે.

શાસ્ત્રી. ભ્રાંતવાળી કવિતા જમની કાંતા જેવી લાગે,

આર્યા.

અનુપમ અનુપ્રાસાંતા; યમકાંતા, પણ ન હોય નિર્ભ્રાંતા;
તે કવિતા દુખ્ખદાંતા, કહિયે સાચીજ યમ-કાંતા. ૧૪

શાસ્ત્રી. (પેલા ઠાકોરને પુછેછે) ઠાકોર, તમે ધોળી પાઘડી કેમ બાંધીછે?

કારભારી. છ મહિના ઊપર ચાર મહિનાની ઉમરના કુંવર ગુજરી ગયા.

તેનો શોગ ઝાઝા દહાડા રાખવો ઘટે નહિ. પણ ઠાકોર શોગ મુકતા નથી,

શાસ્ત્રી. બાગનાં ફુલ અને છોકરાં, જોઇને રાજી થવું. પણ કાળે નાશ થાયતો દીલગીરી રાખવી નહી.

શાર્દૂલ વિક્રીડિત છંદ.

ભાળી બાળક બોલકાં મધુરતા વાળાં મહા મૂલડાં;
ભાળી બાગ ભલો, ભલાંજ ભભકાવાળાં ફુલ્યાં ફુલડાં;
દાખે છે દલપત્તરામ દિલમાં રે ખૂબ રાજીથજો
કાળે જો કરમાય, થાય અજતાં, તો શોક તેનો તજો. ૧૫

સાહેબ. શાસ્ત્રી કવિતામાં કેવો ચમતકાર હોય?

શાસ્ત્રી.

શાર્દૂલ વિક્રીડિત છંદ.

જેવાં મીન વિજોગિયાં જળતણાં, એવા વિજોગી જનો;
પામે શાંતિ કવીત શુદ્ધ સુણતાં તેવા જનોનાં મનો;
આકાશે કવિ નામ એકગ્રહછે, આનંદમાં એથકી;
રાશી મીન જિવે જુઓ જળ વિના, તે જાણજો તેથકી. ૧૬

સાહેબ. શાસ્ત્રીબાવા, આજ આપના મેળાપથી હું પ્રસન્ન થયો.

શાસ્ત્રી. સાહેબ આપ જેવા સજ્જનના સમાગમથી અમારાં સર્વેનાં મન પ્રસન્ન થયાં છે અને સારાં ભાગ્યથીજ આપનો મેળાપ અમારે થયો, એવું અમે જાણીએ છીએ. કેમકે બીજું બધું ઉદ્યોગથી મળે પણ સજ્જનનો સંગ તો સારા ભાગ્યથીજ મળે.

વસંતતિલકા છંદ.

અભ્યાસથી અધિક શાસ્ત્ર ભણાય ભાઈ,
આપબ્રતાથી અઢશે ચિત ચાતુરાઈ;
ઉદ્યોગથી જર જમાવ જરૂર જામે,
સદ્ભાગ્યથીજ જન સજ્જન સંગ પામે. ૧૭

ઉપજાતિ.

તિર્થોદકે શુદ્ધ થવાય અંગે, આત્મા શુચી સજ્જન શુદ્ધ સંગે;
વિશેષ શી વિકિત કરી વખાણું, સર્વોપરી જંગમ તીર્થ જાણું. ૧૮

સાહેબ. વારૂ, શાસ્ત્રીબાવા, તમારે કાંઇ પુસ્તકની, કે બીજી ઇચ્છા હોય તે મને કહેવું.

શાસ્ત્રી. આ દેશમાં આપનુ મુખ્ય સંસ્થાન તો મુંબઇ કહેવાય કે નહિ?

સાહેબ. હાજી, આ ઇલાકો મુંબઇ તાબામાં છે, માટે સરકારની મુખ્ય રાજધાની મુંબઇ કહેવાય. અને હું પણ આશા રાખુંછું કે થોડાં વર્ષમાં મુંબઇની મોટી કોરટમાં મને નોકરી મળશે, અને મારે મુંબઇમાં રહેવાનું થશે.

શાસ્ત્રી. તો મારે એટલી અરજ કરવાની છે કે, એક અમારી સગી છે તે ઘણા દેશમાં રખડતી રખડતી, હાલ જઇને મુંબઇમાં રહી છે, માટે આપ મુંબઇ જાઓ તો, તેની સંભાળ રાખવી.

સાહેબ. તે બાઈ કોણ છે, કિયા નામથી ઓળખાય છે? અને પહેલાં કિયા શેહેરમાં રહેતી હતી.

શાસ્ત્રી. સાર્દૂલ વિક્રીડિત.

જેજૂની કવિલોક કેરિ જિવિકા આદ્યે અયોધ્યા હતી;
હસ્તીનાપુરમાં પછી વસિ, પછી ઉજ્જેણમાં થૈ છતી;
ધારાપૂર વિષે વસી, પછી વસી પૂના વિષે એકદા;
તે મુંબાઇ પુરમાં નિવાસ વસિછે, સંભાળ રાખો સદા. ૧૯

સાહેબ. હું સમજ્યો, ખરી વાતછે; મુંબઇના સાહુકારો, કવિયોને સારી મદદ કરે છે. અને મેં ગુજરાતી કવિતાના ગ્રંથનો સંગ્રહ કરવા સારૂ તથા ગુજરાતી નવાં પુસ્તકો રચાવા સારૂં, અમદાવાદમાં એક સોસાઇટી ઉભી કરીને ઉઘરાણું કર્યું, ત્યારે આશરે દશ હજાર રૂપેઆ એકઠા થયા. પણ મુંબઇના ગૃહસ્થો શ્રીમંત અને ઉદાર છે, માટે ત્યાં મારે રહેવાનું થશે તો, ત્યાં એક સભા ઉભી કરીશ, અને ઓછામાં ઓછા એક લાખ રૂપેઆ એકઠા થઇ શકશે તેના વ્યાજમાંથી ગુજરાતી ગ્રંથો રચાવાનું કામ ચાલશે, અને ઘણા કવિયોને આશ્રય મળે એવું કરીશ. અને એ સિવાય બીજી રીતે પણ ગુજરાતના કવિયોનું માન વધારવાનો મારો ઘણો વિચાર છે. પછી તો ઇશ્વર ઇચ્છા.

પછી શાસ્ત્રીએ બે હાથે આશિર્વાદ કરીને પોતાના ભાષણની સમાપ્તિ કરી.

અંક ૨ જો.

પછી એક બારોટ બેઠા હતા તેના સામું જોઇને સાહેબ પુછે છે.

સાહેબ. આ બારોટ ક્યાંના છે?

કવિ. એ નડીયાદના લાલો બારોટ છે. તે પણ કવિતાથી સરદારોનાં મન સારી રીતે રીઝવી જાણે છે.

સાહેબ. બારોટ, બોલો જોઇએ તમે કેવી કવિતા રચેલી છે.

લાલો. સાહેબ; મોટા મોટા કવિયોની આગળ હુંતો હાથીની આગળ કીડી જેવોછું. પણ બે અક્ષર બોલું તે સાંભળો.

છપય. વિષમાલંકાર.

ક્યાં પારસ કર કાંતિ, કાંતિ ક્યાં દીપક કેરી;
ક્યાં મેરૂમંડાણ, અને દશ તસુની દેરી;
ક્યાં છીલ્લર સર નીર. જુઓ ક્યાં જળધિ તણું જળ;
ક્યાં જૂ માંકણ જોર, અને બાણાવળિનૂં બળ;
મદગળ ગજેંદ્રની આગળે, કોણ માત્ર કિડિની ગતી;
મતિમંત પાસ દલપત કહે, કોણ માત્ર મારી મતી. ૨૦

સાહેબ. તમે મુંબઇ દીઠી છે?

લાલો હાજી, ત્યાંના ઘણા ગૃહસ્થોને રીઝવીને મેં સીરપાવ લીધા છે.

સાહેબ. મુંબઇ વિષે એકઆદ કવિત બોલો.

લાલો. ઝૂલણાછંદ સમાલંકાર.

શહર મુંબઇજ મોટાથિ મોટું.
જહાં છાપરૂં એક નહિ છેક છોટું;
શેઠિયા સર્વ જ્યાં મોટમોટા વસે,
કોટિ નાણાં તણું થાય કોટું;
દેહ મોટા ને દિલ મોટું દલપત્ત કહે,
ખાણું પણ મોટું, નવ ખાય ખોટું;
કશણુ[1] મોટાં, અને વૃષણુ[2] મોટા,
વળી હોય મોટા તણું સર્વ મોટું. ૨૧

---

[1] અંગરખાની કસો. [2] પધરાવળ, અને તેનો ભાવાર્થ એકે, પોકળ પણમોટું.

એ કવિતાનો બધો મર્મ સમજીને સાહેબ મનમાં ખૂબ હશા.

સાહેબ. તમે અહીં કેને ઘેર ઉતારો કર્યો છે?

બારોટ. હું કાલે પહોર રાત જતાં આવ્યો. અને દીવાનજીનું માણસ સાથે આવીને એક ખવાસને ઘેર મારો ઉતારો કરાવી ગયું. પછી તે ખવાસેતો મારો સામાન નાંખી દેવા માંડ્યો, અને કહ્યું કે મારે દીવાનજીની કાંઇ ગરજ નથી. તમને અહીં ઉતરવા નહિ દેઉ. પછી મેં ઘણી આજીજી કરીને કહ્યું જે સવારે હું બીજે ઠેકાણે જઇશ. પણ આજની રાત મને અહીં રહેવા દે. ત્યારે મને રેહેવા દીધો.

ખવાસ. (બહાર ઉભો હતો તે બુમપાડીને બોલ્યો) એતો મેં ઓળખ્યા નહોતા, માટે એમ કહ્યું. પણ પછી તો વાતો કરતાં બારોટને અને અમારે ઘણી માયા થઇ. અને તે અમારા સ્નેહી થયા.

લાલો. મનહરછંદ. વ્યાજ સ્તુતિ.

સ્નેહીઓમાં સ્નેહી સાચો તારી તુલ્ય કેને કહું,
સજીવન સજ્યા સોંપી સુવાસારૂ સ્નેહથી;
રહ્યો બેશી રાત સારી, મહા ભય પામી મારી,
ઊંઘ તો બિચારી હારી, દૂર થઇ દેહથી;
ચાહ પીવી પડી ન, કે ખુંનની બદામ બેઠી,
જામનીના ચારે પોર, જાગી શક્યો જેહથી;
ચિંતાતો તજી તમામ, દાખે દલપતરામ,
તસકર તણો ત્રાસ રહ્યો નહિ તેહથી; ૨૨

ખવાસ. ખાટલામાં માકણ હશે તેમાં મારો વાંક શેનો?

લાલો. હું તારો વાંક કાઢતો નથી, એતો વિધાતાનો વાંક.

મનહરછંદ. વ્યાજનિંદા.

તારો વાંક નહિ, તેમાં વાંકતો વિધાતા તણો.
પશુ ઘડતાં પુરૂષ ઘડીઓ તે ઘડીએ;
પછી વાંક પ્રસુતાનો પાયું નહિ પોતે વિખ,
તેમાં શાનો તારો વાંક જપીએ જીભડીએ;
જાણીતી સુણાણી નહિ, સુણાણી અજાણી હશે;

બોળ્યો નહિં તને ઊન્હા પાણીને બકડીએ§;
શીતળાએ સાજો શીદ કીધો દલપત કહે,
લડવી ઘટે લડાઈ, જો તે સાથે લડીએ. ૨૩

સાહેબ. દીવાળીના વરણનનુ કવિત બોલો.

લાલો. દીવાળીનુ, કે દેવાળીઆનુ બોલું?

સાહેબ. તમારી મરજી.

બારોટ. પૂર્વે ગુજરાતમાં દેવાદાર ઉપરથી દેવાળીઓ કહેવાય છે અને પશ્ચિમ ગુજરાતમાં, તે કરજદાર પોતાની દોકાને ઝાઝા દીવા કરતો હોય તે બંધ કરીને એક દીવો મુકીને અવળી પાઘડી મુકીને બેસે છે. તે દીવા ઉપરથી દીવાળીઓ કહેવાય છે. તે વિષે કવિત સાંભળો.

દીવાળીનું, અથવા દીવાળીઆનું વર્ણન.

મનહરછંદ.

મેવા, ને મીઠાઈ ખાય, ગીત ગાન તાન ગાય,
અતર, ફુલેલ લોકો ભભકતા બાળીઆ;
સાબુએ ધોએલા સાફ શરીરે પોશાગ સજે,
સોનામાં રશેલા પેરે શોભીતા સોનાળીઆ;
નાયકા નચાવે ને રચાવે રંગ રાગ રૂડા,
દારૂખાનાં છોડે ઘેર ઘણા રંગ ઢાળીઆ;
દેણું-ન દે દોકડો, ને લેણુંનો ન લેવા*જાય.
દાખે દલપત દેખો દેખોરે દીવાળીઆ. ૨૪

સાહેબ. ગઈ દીવાળીને દહાડે તમે ક્યાં હતા?

લાલો. એક રાજા મને વારે વારે કહાવતો હતો, કે તમે એક વાર મળવા આવજો. તેથી ગઈ દીવાળીને દહાડે હું તેને ગામ મળવા ગયો. પછી મળીને મને ઉતારો આપ્યો. અને તેના માણસે મને કહ્યું કે શીધું આવતાં વાર લાગશે માટે સુખડી મોકલીશું, તે હાલ ફળાર કરજો. પછી ધીમે ધીમે રસોઇ કરાવજો, આ પાણીનુ બેડું

---

§બકડીયું તાબાકુંડીના ઘાટનું હોય છે.

*સપરવે દહાહે દેણું લેણું આપવા, લેવાનો ચાલ નથી.

ભગાવી મુક્યું છે. પછી તેણે જઇને ધાણીચણા મોકલ્યા અને સીધું મોકલવાનું ભુલી ગયો. તેથી સાંઝ સુધી હું તો ભુખ્યો રહ્યો. સાંઝે ઠાકોરની કચેરીમાં ગયો, ત્યાં પુછ્યું ત્યારે મેં એક કવિત કહ્યું.

સાહેબ. તે કવિત બોલો જોઇએ.

લાલો. અનહરછંદ. અનુમાનાલંકાર.

રાજનો મેળાપ આજ ઘણે ઘણે રોજ થયો,
સરસ પરવ વળી તે દીવાળી સારખું;
જાણ્યું જે જરૂર ભલું ભાવતું ભોજન થશે,
ઊત્તમ પરવ આજ થાય-ન અંગારખું;
પરવનો ગરવતો સરવ વીસરી ગયો,
ખરે ખરૂં કહું કેણ, કહું ન ક્ષમારખું;
પરવમાં પાણી, ધાણી, ચણાનો ધરવ કર્યો,
સરવ મળીને કરો પરવનું પારખું. ૨૫

સાહેબ. તમે અમદાવાદમાં જોવા લાયક જગાઓ જોઇ છે?

લાલો. હું પેહેલ વેહેલો એક સમે અમદાવાદમાં એટલાજ વાસ્તે ગયો હતો, કે ત્યાંની જોવા લાયક જગાઓ જોવી. તે વખતે ત્યાં મારે કોઇનુ ઓળખાણ નહોતું તેથી એક ધર્મશાળામાં ઉતારો કર્યો હતો ત્યાં ઢુંઢીઆ ધર્મના બે સાધુ મારી નજરે પડ્યા, તેઓને મેં પુછ્યું કે અમદાવાદમાં કઇ કઈ જગાઓ જોવા લાયક હશે? તે જગાનાં નામ મને લખાવો, તો અમારે જોવાની ઇચ્છા છે.

સાધુએ કહ્યું કે અમે નામ બતાવીએ તેથી તમે તે જોવા જાઓ તેથી રસ્તામાં તમારા પગતળે કીડી મંકોડી મરે તેનું પાપ અમને લાગે. માટે, એતો શું! પણ તમે વગડામાં પાણી તરશા ભૂખ થયાહો. અને અમે તમને સામા મળીએ. અને તમે અમને પુછો કે ક્યાંઇ પાણી પીવાનુ છે? તે અમે જાણતા હોઇએ કે રસ્તાની ફલાણી બાજુ ઉપર કુવો કે વાવ છે. તો પણ અમારાથી તમને કેહેવાય નહિ. એવો અમારો ધર્મ કઠણ છે.

તમે અમારા બતાવ્યાથી જતાં રસ્તામાં પગતળે ઝીણા જીવજંત મારો, તથા કાચું પાણી પીઓ, તેનું પાપ અમને લાગે.

પણ અમારા ધર્મનું એક કવિત અમે તમને શીખવીએ તે શીખોતો તમારા અર્થનું છે.

અમે કહ્યું કે તે કવિત બોલો જોઇએ, પછી તે કવિત બોલ્યા, તે તેમના કહ્યા પ્રમાણે ખરેખરૂં અમારા અર્થનું હતું, માટે અમે પેનશીલથી લખી લીધું.

સાહેબ. તે કવિત બોલો.

લાલો. મનહરછંદ,

અંજનશલાકા,[1] સ્વામીનારાયણની હવેલી,
કાંકરીયું સરોવર જોવું નહિ કોઇએ;
શાહઆલમ, કે શાહીબાગ ન સિધાવીએ, તો
મકરબો[2] કે જુમ્માામસીદ શીદ જોઇએ;
સૂતરના સાંચા, કન્યાશાળા, કે પુસ્તકશાળા,
વાવ દાદાહરીની, જોતાં વખત ખોઇએ;
આવી અમદાવાદમાં એવું નહિ જોવું કશું
સાધુ પાસે ધરમ શુણીને પાપ ધોઇએ. ૨૬

વળી તેણે એક દોહરો કહ્યો કે.

દોહરો.

સાત ગાઉ પર સરસ છે, જોવા લાયક જેહ;
વાવ અડાળજ આગળે જશો ન જોવા તેહ. ૨૭

સાહેબ. પછી તમે શું કર્યું.

લાલો. અમે સમજ્યા કે અમદાવાદમાં આટલી જગાઓ મુખ્ય જોવા લાયક છે, એવું આ કવિતમાં સાધુએ આપણને સમજાવ્યું. પછી અડાળજની વાવ સુધાં એ બધી જગાઓ અમે જઇને જોઇ આવ્યા. જો એવા હુશીઆર સાધુ મળ્યા નહોત, તો એમાંની એકાદ જગા જોયા વિના રહી જાત.

સાહેબ. વારૂ આગગાડીનુ એક કવિત કહો જોઇએ.

લાલો. મનહરછંદ.

આતે આગગાડી છેકે ગણીએ ગરૂડગાડી

[1] હઠીભાઇનાં દેરાં. [2] સરખેજ પાસે મહમદબેગડાનો રોજો

ભરાવી મુકયું છે. પછી તેણે જઇને ધાણીચણા મોકલ્યા અને શીધું મોકલવાનું ભુલી ગયો. તેથી સાંઝ સુધી હું તો ભુખ્યો રહ્યો. સાંઝે ઠાકોરની કચેરીમાં ગયો, ત્યાં પુછ્યું ત્યારે મેં એક કવિત કહ્યું.

સાહેબ. તે કવિત બોલો જોઇએ.

લાલો. મનહરછંદ. અનુમાનાલંકાર.

રાજનો મેળાપ આજ ધણે ધણે રોજ થયો,
સરસ પરવ વળી તે દીવાળી સારખું;
જાણ્યું જે જરૂર ભલું ભાવતું ભોજન થશે,
ઊત્તમ પરવ આજ થાય-ન અંગારખું;
પરવનો ગરવતો સરવ વીસરી ગયો,
ખરે ખરૂં કહું કેણ, કહું ન ક્ષમારખું;
પરવમાં પાણી, ધાણી, ચણાનો ધરવ કર્યો,
સરવ મળીને કરો પરવનું પારખું. ૨૫

સાહેબ. તમે અમદાવાદમાં જોવા લાયક જગાઓ જોઇ છે?

લાલો. હું પેહેલ વેલો એક સમે અમદાવાદમાં એટલાજ વાસ્તે ગયો હતો, કે ત્યાંની જોવા લાયક જગાઓ જોવી. તે વખતે ત્યાં મારે કોઇનુ ઓળખાણ નહોતું તેથી એક ધર્મશાળામાં ઉતારો કર્યો હતો ત્યાં ઢુંઢીઆ ધર્મના બે સાધુ મારી નજરે પડ્યા, તેઓને મેં પુછ્યું કે અમદાવાદમાં કઇ કઈ જગાઓ જોવા લાયક હશે? તે જગાનાં નામ મને લખાવો, તો અમારે જોવાની ઇચ્છા છે.

સાધુએ કહ્યું કે અમે નામ બતાવીએ તેથી તમે તે જોવા જાઓ

તેથી રસ્તામાં તમારા પગતળે કીડી મંકોડી મરે તેનું પાપ અમને લાગે. માટે, એતો શું? પણ તમે વગડામાં પાણી તરશા ભૂખ થયા હો. અને અમે તમને સામા મળીએ. અને તમે અમને પુછો કે કયાંઇ પાણી પીવાનુ છે? તે અમે જાણતા હોઇએ કે રસ્તાની ફલાણી બાજુ ઉપર કુવો કે વાવ છે. તો પણ અમારાથી તમને કેહેવાય નહિ. એવો અમારો ધર્મ કઠણ છે.

તમે અમારા બતાવ્યાથી જતાં રસ્તામાં પગતળે ઝીણા જીવજંત મારો, તથા કાચું પાણી પીઓ, તેનું પાપ અમને લાગે.

પણ અમારા ધર્મનું એક કવિત અમે તમને શીખવીએ તે શીખોતો તમારા અર્થનું છે.

અમે કહ્યું કે તે કવિત બોલો જોઇએ, પછી તે કવિત બોલ્યા, તે તેમના કહ્યા પ્રમાણે ખરેખરૂં અમારા અર્થનું હતું, માટે અમે પેનશીલથી લખી લીધું.

સાહેબ. તે કવિત બોલો.

લાલો. મનહરછંદ.

અંજનશલાકા,[1] સ્વામીનારાયણની હવેલી,
કાંકરીયું સરોવર જોવું નહિ કોઇએ;
શાહઆલમ, કે શાહીબાગ ન સિધાવીએ, તો
મકરબો[2] કે જુમ્માામસીદ શીદ જોઇએ;
સૂતરના સાંચા, કન્યાશાળા, કે પુસ્તકશાળા,
વાવ દાદાહરીની, જોતાં વખત ખોઇએ;
આવી અમદાવાદમાં એવું નહિ જોવું કશું
સાધુ પાસે ધરમ શુણીને પાપ ધોઇએ. ૨૬

વળી તેણે એક દોહરો કહ્યો કે.

દોહરો.

સાત ગાઉ પર સરસ છે. જોવા લાયક જેહ;
વાવ અડાળજ આગળે જશો ન જોવા તેહ. ૨૭

સાહેબ. પછી તમે શું કર્યું.

લાલો. અમે સમજ્યા કે અમદાવાદમાં આટલી જગાઓ મુખ્ય જોવા લાયક છે, એવું આ કવિતમાં સાધુએ આપણને સમજાવ્યું. પછી અડાળજની વાવ સુધાં એ બધી જગાઓ અમે જઇને જોઇ આવ્યા. જો એવા હુશીઆર સાધુ મળ્યા નહોત, તો એમાંની એકાદ જગા જોયા વિના રહી જાત.

સાહેબ. વારૂ આગગાડીનુ એક કવિત કહો જોઇએ.

લાલો. મનહરછંદ.

આતે આગગાડી છેકે ગણીએ ગરૂડગાડી,

---

[1] હઠીભાઇનાં દેરાં. [2] સરખેજ પાસે મહમદબેગડાનો રોજો.

નિરમી નિરંજને, છે જન-મન રંજની;
ઉંટને ઊપાડી જાય, અશ્વથી અગાડી જાય,
બેલ બાજ લાજ, ગજરાજ ગર્વ ગંજની;
ઝડપથી જાય, આખી ફોજને ઉચકી જાય,
પામી મોટું માન તે, વિમાન માન ભંજની;
કહે દલપત, મહીસાગરને કુદી જાય,
ઇંજન કહું, કે હનુમાનની મા અંજની. ૨૮

ઠાકોર. ગુરાતમાં જુદા જુદા ધર્મ ઘણા છે, તેમાંના તમે કિયા ધર્મને માનો છો?

લાલો. સઘળા ધર્મોનું બીજ એકજ સદાચરણ છે. અને ઉપરના વેષ જુદા જુદા છે.

મનહરછંદ.

કોઇ મુંડ મુંડાવે, ને કોઇ ડાઢી કાઢી નાંખે,
કોઇ રાખે ચોટલી, ને કોઇ રાખે ચોટલો;
સરવ ધરમનો મરમ સદાચરણ છે,
દુરાચરણ તે પ્રૌઢ પાપ તણો પોટલો;
આંબાના અનેક ઘાટ ઉપરથી ઓપે પણ,
જ્ઞાનીજન જાણે જે આંબાનું બીજ ગોટલો;
ધર્મગુરૂ ધમકારા કરી દલપત કહે,
તાણે જુદા મત જેને જેમાં જડે રોટલો. ૨૯

સાહેબ. મુંબઇના શ્રીમંતોમાં ગુજરાતી કવિતાના નિયમો, તથા રસ અલંકાર વગેરેમાં સારી પઠે સમજી શકે એવો કોણ છે.

લાલો. દેશી કવિતાની બરાબર પરીક્ષા કરીને, ઉત્તમ, મધ્યમ, અને કનિષ્ટ કવિતા જુદી કરી આપે એવો શ્રીમંતોમાં તો એક મારા જોવામાં આવ્યો છે, કેમકે તે પિંગળ વગેરેના નિયમો જાણેછે.

મનહરછંદ.

ઇંદ્રના અનંત ગુણ એતો જાણે ઐરાવત,
વિષ્ણુના વિશેષ ગુણ ગરૂડ વખાણે છે;
નંદીપતિનો મહિમા નકી જાણે નંદીરાજ,
સૂરજના ગુણ સપ્તમુખો ઉર આણે છે;

સેનાનીના સર્વ ગુણ માહીત મયૂરરાજ,
વાધ વાહિનીને વાધ પૂરણ પીછાણે છે;
વાણી દેવીનો વિવેક વદે દલપતરામ,
જથારથ જેમ છે તે હંસરાજ[1] જાણે છે. ૩૦

પછી તે બારોટે જવાની રજા માગી. ત્યારે સાહેબે તેને એક નોટ આપી.

શાસ્ત્રી. બારોટ, તમે એનાં નાણાં લઇને શું કરશો?

લાલો. લખેશરી સાહુકાર હશે તેને ઘેર વ્યાજે મુકીશ.

શાસ્ત્રી. તે કેટલું વ્યાજ આપશે?

લાલો. ઓછામાં ઓછું ચાર આના લેખેતો આપશેજ,

શાસ્ત્રી. ત્યારે તે કરતાં મારા જેવા કોઇ બ્રાહ્મણને આપીદો તો પેલે ભવ તમને સો ગણા રૂપૈયા મળે.

પરભો. અરે આજતો પર્વણી છે માટે આજ આપે તેનેતો પેલે ભવ હજાર ગણા મળે.

લાલો. તમારી પાસે હું કાંઇ પુંજી દેખતો નથી. માટે તમારે નાણાં જોઇતાં હોયતો બેંકમાં લેવા જાઓ, એક જણનુ ખાતું પડાવજો, અને એકજણ જામીન થજો, એટલે તમને નહીં પુછે કે તમારી પાસે પુંજી છે કે નથી. પણ હુંતો તમને નહીં ધીરૂં.

સાહેબ. એમ કેમ? તમને શાસ્ત્રીનો ભરૂંસો પડતો નથી?

લાલો. મનહરછંદ.

પાસે પુંજી પેખ્યા પાખી આપવું ઉધારે ધન,
એતોબેંકવાળાઓનો કાયદો ઇલાયદો;
આપીએ આભવમાં તે પામીએ તો પેલે ભવ,
કેવો ધણી અકલથી ઘડી કાઢ્યો કાયદો;
એક કહે સો ગણા બીજો કહે હજાર ગણા,
ફાવે તેમ બોલે ને બતાવે બડો ફાયદો;
કહો શાણા સરદાર કેમ વિશવાસ આવે,
એતો જેવો જુગટાનો જુલાઇનો વાયદો. ૩૧

પછી બારોટ સલામ કરીને ગયા.

---

૧ હંસરાજ કરમશી.

અંક ૨ જો.

ત્યાં એક ગઢવી વેગળેથી બુમ પાડીને એક સોરઠો વારે વારે બોલતો અને પોતાના મોટા થોભા ઉપર હાથ ફેરવતો આવે છે.

સોરઠો.

કરેલ કીર્તી મેર, દુનિયામાં તે દેખવા;
ફારબસ રૂપે ફેર, ભોજ પધાર્યા ભૂમિમાં. ૩૨

સાહેબ. આ કોણ આવે છે?

કવિ. એના વૃદ્ધોને દેવરાસણ નામનું ગામ કવિતાના ઇનામમાં મળેલુંછે. ત્યાં તે રહે છે. અને તેનું નામ રણછોડદાસ છે. તેણે શવરામંડપના વર્ણનનો રેણકીછંદ ઘણો સરસ કરેલો છે. તે ગુજરાતમાં કવિતાના સોખી ગૃહસ્થોને મોઢેથી મેં ઘણે ઠેકાણે સાંભળ્યો છે. પછી ગઢવીએ આવીને સાહેબને સલામ કરી, ત્યારે સાહેબે પણ સલામ કરીને ખુરશી સામી આંગળી કરી. એટલે તે ઉપર ગઢવી બેઠા.

સાહેબ. ગઢવી, તમે સંસ્કૃતમાં સરસ કવિતા રચિ શકો કે નહિ?

રણછોડ. સર્વે પ્રાણીને અને પદાર્થોને, પ્રભુએ મુખ્ય એક એક ગુણ વહેંચી આપેલો છે. તેથી એક આંબાના ઝાડે ફરિયાદ કરી હતી તે સાંભળો.

અનહદછંદ.

આંબો કહે મને ફૂલ ફૂલાવો ગુલાબ જેવાં,
તો પ્રભુજી સૌથી શોભા પામું હું સંસારમાં;
ખાલી એટલીજ ખામી કીધી છે નકામી સ્વામી,
તેથી હું હારૂછું હોડ કરી તેની હારમાં;
અરે આંબા મેં તો સૃષ્ટિ સર્વને ખુશી રહેવા.
નિરમ્યો એકાદ મુખ્ય ગુણ નર નારમાં;
દુનિયામાં કોઇ ઠામ, દાખે દલપતરામ,
ઠરાવ્યા નથી બધાય ગુણ એક ઠામમાં. ૩૩

માટે ગુજરાતીભાષાની પદ્ય કવિતા રચવાનો મુખ્ય ગુણ ઇશ્વરે અને આપેલો છે, તે ગુણ મારામાં સારીપેઠે હોય, એટલે મારે

સંતોષ પામવું. કેમકે સારામાં સારપ, અને ભુંડામાં ભુંડાઇ ખરેખરી હોય, તોજ તે ગુણ ઉત્કૃષ્ટ કહેવાય. તેમજ સારામાં ખરેખરો એક ગુણ જોઇએ.

સાહેબ. ભુંડામાં ભુંડાઇ પણ સંપૂર્ણ જોઇએ કે!

રણછોડ. એમ ન હોયતો તે ખરેખરો ભુંડો કહેવાય નહિ.

મનહરછંદ.

જગતમાં જગદીશે જેને આપ્યો જેવો ગુણ,
તેવો ગુણ પૂરો હોય તોજ તેનું નૂરછે;
કાઠમાં કઠણતા, કપાસમાં કુમાશ, અને,
સજ્જનમાં ક્ષમા ઓછી, દૂષણ અંકૂર છે;
લુચ્ચા લોક લુચ્ચાઇમાં કશી સંકોચાઇ કરે,
કહે દલપત એમાં એટલી કસુર છે;
વિષમાં વિષમપણું જેટલું ઓછું જણાય,
એટલી કિમત ઓછી જાણવી જરૂર છે. ૩૪

સાહેબ. તમે હાલ તમારે ગામથી આવ્યા? કે બીજે કયાંઇથી?

રણછોડ. એક રાજા ઉદાર છે એવું સાંભળીને હું ત્યાં ગયો હતો, પણ ત્યાં જઇને જોયું તો, તેનું નામ ઉદારજી હતું ખરૂં.

ઇંદ્રવિજયછંદ.

એલનિ, ખાંડનિ, ગાડી ગણાય, કહો પણ તે પર ભાર ભરેશું;
ચિત્ર વિષે ચતુરાઇથિ ચિત્રિત, કામનિ તે ઘર કામ કરેશું;
કાષ્ટ તણી તરવાર કરી પણ, તે થકિ શત્રુનું સેન મરેશું;
સુજ્ઞ સુણો દલપત્ત કહે, નર નામ ઉદારથિ કામ સરેશું. ૩૫

સાહેબ. ત્યારેતો તમારી ધારણા પૂરી થઈ નહિ હોય; અને વખત નકામો ગયો હશે.

રણછોડ. મનહરછંદ.

કામની સિદ્ધી થવાને જક્ષણીનો જાપ કરી,
કાઢી ઘડી, તે કહો નકામની કે કામની;
દામની લાલચે કરે દોસતી લુહારની, તે
આશા રાખે ઉના ઉના ડામની કે દામની;

નામની તારીફ કરી રથકારને રીઝાવી,
ભુલો ઘોડી લેશે તે ઇનામની કે નામની;
જામની પદવી લેવા જાય જે હજામ પાસ,
કહે દલપત્ત, લે હજામની કે જામની. ૩૬

સાહેબ. પછી તેણે તમને કાંઇ પણ આપ્યું કે નહિ?

રણછોડ. મનહરછંદ.

અતિ અપમાન કરી દયા વિના દીધું દાન,
એવું દાન દીધાથી ન દીધું તેજ સારૂં છે;
આળસ ન કીધાં, પણ કપટનું કીધું કામ,
એવું કામ કીધાથી ન કીધું તેજ સારૂં છે;
પાણીની તરશ લાગ્યે વિખતણું પીધું પાન,
એવું પાન પીધાથી ન પીધું તેજ સારૂં છે;
કહે દલપત્ત, ઠગવા પ્રભુનું લીધું નામ,
એવું નામ લીધાથી ન લીધું તેજ સારૂં છે. ૩૭

સાહેબ. ત્યારે તેણે તમારી કવિતા સાંભળીને, તે સારી છે, કે નરસી છે એવું કાંઇ કહ્યું કે નહિ.

રણછોડ. એક સરણાઇવાળો સાત વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરીને, રાગ રાગણી આળાપવા શીખીને, એક શેઠને રીઝવવા ગયો હતો, તેવું થયું.

સાહેબ. તે કેવી રીતે?

રણછોડ. મનહરછંદ.

એક શરણાઇવાળો સાત વર્ષ સુધી શીખી,
રાગ રાગણી વગાડવામાં વખણાણો છે;
એકનેજ જાચું, એવી ટેક છેક રાખી,
એક શેઠને રીઝાવી, મોજ લેવાને મંડાણો છે;
કહે દલપત્ત પછી બોલ્યો તે કંજુસ શેઠ,
ગાયક નાલાયક, તું ફોગટ ફુલાણો છે;
પોલું છે તે ખાલ્યું તેમાં કરી તેં શી કારીગરી,
સાંબેલું બજાવે, તો હું જાણું કે તું શાણો છે. ૩૮

વળી એક મેનાં અને પોપટના સોદાગરને પણ એમજ થયું હતું,

સાહેબ. તે શી રીતે?

રણછોડ. મનહરછંદ.

સોદાગર એક શુક, સારિકાને, સારી રીતે,
શીખવી કવીત નીત સારા સારા સ્વરમાં;
કોઇ ભારે ભૂપતિને ભેટ કરવાને ચાલ્યો,
ગામડામાં વાસો વશો ગોવાળના ઘરમાં;
તારીફ શુણીને જોવા ત્યાં લોકો તમામ મળ્યા,
નોખી રીતભાત કશી ન આવી નજરમાં;
કહે દલપત્તરામ ગામનો ગમાર બોલ્યો,
તેવા ઘણા તેતર તો છે મારા છેતરમાં. ૩૯

વળી તે રાજાના રાજ્યમાં એક એવો માણસ છે, કે સઉને હલકા બોલથી સંતાપીને, પોતે જાણે છે કે મનેજ બોલતાં આવડે છે.

સાહેબ. ત્યારે તમે તેને કાંઇ સમજાવ્યો કે નહિ?

રણછોડ. એક મુસાફર વનમાં જતો હતો, ત્યાં રસ્તામાં તેને એક રાજા સામો મળ્યો, તે રાજાને તેણે બોલાવ્યો; ત્યારે રાજાના મુખમાંથી એવા અદબ ભરેલા શબ્દો નીકળ્યા કે, જેથી તેને સાંભળીને અત્યંત આનંદ થયો. પછી આગળ જતાં એક ભીલ સામો મળ્યો. ત્યારે જાણ્યું કે, આવા વનમાં કોઈ સાથે બોલવા ચાલવાનું નથી, માટે આ ભીલ સાથે ટાઢી મીઠી વાત કરૂં અથવા તેને બોલાવું તો ઠીક. પછી તે ભીલને બોલાવાથી ઉલટું પસ્તાવું પડયું.

સાહેબ. તે શી રીતે?

રણછોડ. મનહરછંદ.

જંગલમાં જતાં એક દૂરથકી રાજા દીઠો,
બોલાવતાં તેના બોલ ફાજુ લાગ્યા કાનને;
પછી એક ભીલ્લ પેખી, પ્રીતે તેની પાસ જઇ,
બોલાવ્યો ત્યારે તે બોલ્યો, જાણે ભૂલી ભાનને;
તું કોણ છે? કેનો છૈયો? પિતા તારો મુઆ પછી
માએ નાતરૂ કર્યું કે? સાચે સાચું માન ને;
દાએ દલપત્તરામ સાંભળી સંતાપ થયો,

દિલમાં લજાવું પડ્યું બોલાવી નાદાનને. ૪૦

માટે એવા લોકોની સાથે બોલવું નહિ તેજ ઠીક છે.

સાહેબ. ત્યારે શું કરવું?

રણછોડ. મનહરછંદ.

દેખવા પરાયા દોષ ચક્ષુ જો ચંચળ થાય,
અંચળ તો આપણીજ આંખ આડું ધરીએ;
મિથ્યા મુખ સ્વાદ માટે કરે જો વિવાદ કોઈ,
રાખીએ વદન-બંધ, વેણ ન ઉચરીએ;
સમજી વિચારી કદી સંઢાસ ઉઘાડીએ ન,
જો ઉઘાડીએ તો નાક બંધ કરી ફરીએ;
કહે દલપત્તરામ, જો કદાપિ કોઇ ઠામ,
ખળ મુખ ખોલે, ત્યારે કાનબંધ કરીએ. ૪૧

વળી એક ગામના ભશકણા શ્વાનને એક કવિએ શીખામણ દીધી હતી.

સાહેબ. શી શીખામણ દીધી હતી?

રણછોડ. મનહરછંદ.

માનવીઓ મધ્ય અભિમાન ધરી શ્વાન કહે,
નગરીના લોક છેક નબળા નરમ છે;
હુંતો ભસું સર્વને, મને ભશી ન શકે કોઈ,
કેવું મોટું મારૂં ચોખું ચઢતું કરમ છે;
ત્યારે તેને તેજ ઠામ, કહે દલપત્તરામ,
ખોટો એવો મોટો તારા મનમાં મરમ છે;
ભસવાનો ભાઇ તેતો તારોજ ધરમધાર,
સજ્જનને ભસવાની ભારેવ શરમ છે. ૪૨

સાહેબ. ત્યારે તેના રાજ્યમાં રઇયતને ઇનસાફ કેવો મળતો હશે?

રણછોડ. ત્યાં જડજ, કલેકટર, મુનસફ, વગેરે ઠરાવેલા છે ખરા. પણ તે જડજની કોરટમાં અમે જોવા ગયા હતા, તો તરેહવાર રીતે કામ ચાલતું દીઠું.

સાહેબ. કેમ વારૂ? વાદી પ્રતીવાદીની જુબાનીઓ શી રીતે લેવાતી હતી

અને કેવા ધોરણથી ઇનસાફ થતો હતો?

રણછોડ, મનહરછંદ.

અરજી લખાવી લાવી આપે જ્યાં અરજદાર,
આગળથી એને કહે જુઠીએ અરજ છે;
પાછે લાંચ, પછી પ્રતિવાદીપર પત્ર લખે,
પાસે આવે ત્યારે પુછે કેટલું કરજ છે;
એની જો અધિક લાંચ આવે, તો ઉડાવે કામ,
ગમે તેમ થાય પછી તેને શી ગરજ છે;
કાયદો તો કદી નહિ દીઠો દલપત્ત અને,
જડજ ગણાય છે, તે જરૂર જડ જ છે. ૪૩

સાહેબ. વાહ, સારામાં સારો રસ શેમાં હશે?

રણછોડ. મનહરછંદ.

ઉત્તમ આ લોકમાં કહે છે કેક આમરસ,
કામરસ ઉત્તમ કહ્યો છે શાસ્ત્ર કોકમાં;
રામકથામાં કહ્યો છે ઉત્તમ તો રામરસ,
દામરસ કેક તો રૂડો ગણે છે રોકમાં;
તુચ્છ જાણી બીજા બહુ તજીને તમામ રસ,
હરામી હરામ રસ ચાખી ફુલે ફોકમાં;
જેણે જેમાં સ્વાદ દીઠો દાખે દલપત્તરામ,
કવિ, રૂડો કાવ્યરસ લખે છે આ લોકમાં. ૪૪

જે વસ્તુ પારકા ઉપયોગમાં આવે, તે વસ્તુનેજ ધન્ય છે. પશુનાં ચામડાં, પક્ષીનાં પીછાં કામમાં આવે છે, પણ માણસની તો મહોબત, અને કવિનાં વચન બીજા લોકોના ઉપયોગમાં આવે છે.

મનહરછંદ.

પશુઓના પંડતણાં ચામડાંને ચાહે લોક,
પક્ષીઓની પાંખ કામ આવે કેક ઠામમાં;
ઝાડતણાં ફુલ, ફળ, પાન, રસ, કાઠ કાઠ,
એતો ઉપયોગનાં ગણાય ગામે ગામમાં;

કાંચળી સરપની, ને કીડાઓની લાળ હીર,
માંછલીનાં મોતી ગોની ધરે લોક ધામમાં;
કહે દલપત્તરામ માનવીની મહોબત,
કવિયોનાં કથન આવે છે અતિ કામમાં. ૪૫

સાહેબ વારૂ કવિના મુખમાં અમૃત હોય એવું કહેવાય છે તે ખરી વાત હશે?

રણછોડ. હા સાહેબ, ખરી વાત છે.

સાહેબ. અમૃત શબ્દનો તો એ અર્થ છે કે, તે મોતથી બચાવે.

રણછોડ. તે અમૃત કરતાં પણ કવિના મુખના અમૃતમાં વધારે ચમત્કાર હોય. કેમકે પેલું અમૃત તો જીવવાળા પ્રાણીનેજ મોતથી બચાવે. અને કવિતો ચાહેતો જડ પદાર્થને પણ મોતથી બચાવીને ઝાંઝાં વર્ષ સુધી જીવાડી શકે.

સાહેબ. એ વાત આ બધી સભા કબુલ કરે, તેવી ખાતરી શી રીતે કરી આપશો.

એવામાં સભાસદોને વેંહેચવા સારૂ પાન સોપારી વગેરે લાવેલા, તેમાં ઇલાઇચીનું પડીકું છોડીને ઇલાઇચી રૂપાની રકાબીમાં મુકી હતી. અને તે પડીકાના કાગળો વતે, જનાવરની હગાર જાજમ ઉપરથી લુઇને બહાર ફેંકી દીધેલા હતા તે રણછોડદાસની નજરે પડ્યા. એટલે એક છોકરાને કહ્યું કે પેલા કાગળના ડુચા લાવ, પછી તેણે તે ડુચા લાવીને આપ્યા, એટલે રણછોડદાસે તે ઉખાળીને પહોળા કર્યા.

સાહેબ. નહિ નહિ, એવા ન્યુસપેપરના ખરાબ કાગળ શા વાસ્તે લોછો? તમારે કાગળ જોઇતા હોય તો હું બીજા સારા આપું.

રણછોડ. નહિ સાહેબ, આનોજ મારે ખપછે.

પછી તે ડુચામાંથી બે કાગળો નીકલ્યા, તેમાં એક ન્યુસપેપરનો હતો અને બીજો લખેલો રદી હતો તે લઇને.

રણછોડ. જુઓ સાહેબ આમાં લખેલી વાત હવે કેટલા દહાડા જીવશે?

સાહેબ. એ ન્યુસમાં છાપેલી વાત જેણે વાંચી હશે તે ઘણાએકને એકાદવર્ષ સુધી સાંભરશે, પછી વીસારી દેશે. કેમકે એવાંતો ઘણાં છપાય છે. તેમાંથી બધાંય કેટલાં સંભારી રખાય?

અને આ ચીઠામાં લખેલી વાતતો ફકત બેકે ત્રણ જણે જાણી

હશે માટે આજથીજ એ ડુચો ભેડરડામાં જશે એટલે તેનું મોત આવી ચુક્યું.

રણછોડ. વારૂ એ ચીઠી વાંચોતો ખરા, જોઇએ તેમાં શું લખેલુંછે? પછી તે ચીઠી વાંચી. તો સુરતના આતમારામ ભુખણની ત્યાં દુકાન હતી. ત્યાંના મુનમે એક મુનસીને આબુ પહાડ ઉપર હવાખાવાની જગા કેવી છે, તે જોવા સારૂ મોકલેલો હતો, કેમકે અહીં તાપ બહુ પડતો હતો, માટે કયાંઇ ઠંડી હવા હોય ત્યાં જવાની મરજી હતી. તે મુનસીએ આબુ ઉપર જઇ આવીને એ ચીઠી લખેલી હતી.

મુનીમનું નામ લખીને પછી લખ્યું હતું કે, જ્યાં ઉન્હાળામાં ભલા ભલા રાજાઓ આવીને વસેછે, એવી સુંદર રસાળ પૃથ્વી મેં આબુ ઉપર દીઠી. વાહ વાહ શી રસાળ પૃથ્વી છે! જ્યાં સારી હવાજ હવા મળી. જ્યાં પીક (કોયલ) ઇચ્છિત વાસો વસેછે. અને કપિ (વાનર) પણ ત્યાં ચાહીને વસવા જશે. અને કેક વાદ કરે છે. પણ જે પહાડમાં હરેક તાજી દવાઓ છે તેનો ગણતાં તાગજ નથી આવતો. એ યાર, તું કહીશ કે આ તાશીર વાજબી છે. માટે હે યાર, ત્યાં જવાને શિતાબી કર.

પછી રણછોડદાસે તે મતલબનો એક દોહરો અને સવૈયો બનાવીને શીલેટ ઉપર લખ્યો.

દોહરો.

ઉન્હાળે આવી વસે, ભલા ભલા ભૂપાળ;
અવલોકી મેં આબુપર, રમણિક મહી* રસાળ. ૪૬

સવૈયો બાવીશો.

ગનાગત ભેદ, એટલે અવળો તથા સવળો વંચાય તે.

વાહરે વાહ રસાળિ મહીજ, જહીં મળિ સાર હવારે હવા;
વાસ વસે જહિ ચાહિત પીક, કપી તહિ ચાહી જસે વસવા;
વાદ કરે હજિ તાગ નહીંજ, જહીં નગ તાજિ હરેક દવા;
વાજબિ તાશિર યાર કહીસ, સહી કર યાર શિતાબિ જવા. ૪૭

એ સવૈયો ઊલટો સુલટો વાંચી સંભળાવ્યો, તે સાંભળીને

*પૃથ્વી.

બધા સભાસદો અચરજ પામીને, એક બીજા પાસેથી શાલેટ ખેંચી લઇને વાંચવા લાગ્યા, અને કારકુનોને ઉપરા ઉપરી કહેવા લાગ્યા કે, એ સવૈયો મને લખી આપો. કોઇતો ઉમેદવાર છોકરાઓને કહેકે તુ મને ઝટ લખી આપ. તો તેના લખામણીના બે આના કે પાવલું હું આપીશ. એ રીતે બધા સભાસદોએ તે સવૈયો લખાવી લીધો.

રણછોડ. (સભાસદોને) હવે એ સવૈયો ક્યાં સુધી જીવશે?

સભાસદો. અમે ધારીએછીએ કે આખા ગુજરાત દેશના લોકોની ગુજરાતી ભાષા જ્યાં સુધી જીવશે, ત્યાં સુધી આ જીવશે.

સાહેબ. જેણે એ ચીઠી લખેલી, તથા જેના ઉપર લખેલી, તેઓનાં નામ કવિતામાં કેમ લાવ્યા નહિ?

રણછોડ. તેઓનાં નામ જીવતાં રાખવાની મારે શી ગરજ છે?

પ્રેમાનંદ ભટે કવિતામાં ફક્ત એટલુંજ લખ્યુંછે કે,

"વીરક્ષેત્ર વડોદરૂં; ગુજરાત મધ્યે ગામ;"
"ચાતુર્વિંશી જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણ, ભટ પ્રેમાનંદ નામ." ૧

પણ તે સમે ત્યાંનો રાજા કોણ હતો? તેનુ નામ તેણે લખ્યું નહિ, તેથી જણાય છે કે તે રાજાએ તે કવિના ગુણ જાણ્યા નહિ હોય, તેથી તે રાજાનુ નામ કવિએ અમર રાખ્યું નહિ. નહિતો જેમ હાલ આખી ગુજરાતનાં બાઇડીઓ અને છોકરાં સુધાં પ્રેમનાંદ ભટનુ નામ જાણે છે, તેમ તે રાજાનુ નામ પણ સઉ સંભારતા પ્રેમાનંદની વખતમાં તો કદાપિ ત્યાંનો રાજા જાણતો હશે કે, પ્રેમાનંદ કરતાં મારી કીર્ત્તિ ઘણી છે. અને મને ઘણા લોકો ઓળખેછે, પણ આજતો તેને કોઇ જાણતું નથી.

સાહેબ. સાબાશ, સાબાશ, રણછોડદાસ ગઢવી; તમેતો હદ વાળી. પછી રણછોડદાસે સાહેબને સલામ કરીને ભાષણ બંધ કર્યું.

એ સભામાં સુડેટીના ઠાકોર સૂરજ મલજી બેઠા હતા. તેઓ રણછોડદાસની કવિતાથી એટલા તો રંજન થઇ ગયા, કે તેમણે બીજે દાહાડે રણછોડદાસને પોતાને ઊતારે બોલાવીને, પોતાને ચડવાની રૂ ૫૦) ની કીમત વાળી ઘોડી શણગારીને બખશીશ આપી.

आंक ४ थो.

એક ગૃહસ્થ કેટલી એક ધામધુમથી આવેછે, તેનો વેષ રાજાના જેવો. આગળ છડીદાર બોલેછે કે નીઘા રખો મેહેરબાન સલામ.

સાહેબ. આ કોણ આવેછે?

દલ. એ વીરમગામના નામાંકિત ભીમા બારોટના ચિરંજીવ પૃથીરાજ બારોટ છે. તે વીશ લાખ રૂપૈયાની આશામી કેહેવાય છે. ભાવનગર, ઝાલાવાડ, અને જામનગર વગેરેના રાજાઓ તેઓને ઘણું માન આપે છે, અને ઘણે ઠેકાણે તેમની નાણાવટાની દુકાનો છે. અને તે હાલ અહીંના એક ગામમાં પરણવા આવેલા છે.

સાહેબ. હાહા એમને તો હું સારી પઠે ઓળખું છું, એતો મારા દોસ્તદાર છે. પછી બારોટ તંબુમાં આવ્યા, અને સલામ કરીને એક ખુરસી ઉપર બેઠા.

સાહેબ. બારોટ તમે કાંઇ કવિતાનો અભ્યાસ રાખો છો કે નહિ? કેમકે તે તમારા અને બ્રાહ્મણના કુળની વિદ્યા છે. માટે તમારે તો અભ્યાસ રાખવો જોઇએ.

પૃથીરાજ. અમારા મોટા ભાઈ ત્રીકમ બારોટછે. તેમને કવિતાનો થોડો ઘણો અભ્યાસ છે. અને હું રચી જાણતો નથી, પણ કેટલાંએક કવિત મેં શીખી રાખેલાં છે ખરાં.

સાહેબ. દેશીઓનું દુઃખ મટવાનું મૂળ શું છે? તે વિષે કવિત આવડતું હોય તો બોલો.

પૃથીરાજ. મનહરછંદ. કારણમાળાલંકાર.

ભણુતર ભણ્યા થકી, ચિત્તમાં વિચાર પામે,
ચિતના વિચાર થકી બુદ્ધિબળ થાયછે'
બુદ્ધિબળ થકી કળા કુશળતા કોટી વધે,
કળા કુશળતા થકી ઉદ્યોગ કરાય છે;
ઉદ્યોગ કર્યા થકી ધંધા અનેક ધારી શકે.
ધંધા થકી દેશ વિશે દોલત દેખાય છે,

દેશની દોલત થકી દાઝે દલપત રામ,
દેશની પ્રજાનુ દેખો દુઃખ દૂર જાય છે. ૪૮

સાહેબ. તમારા જીલ્લામાં હાલ સુધારો છે, કે કુધારો છે?

પૃથીરાજ. મનહરછંદ.

ગામમાં કુધારો, કેક નામમાં કુધારો,
કેક કામમાં કુધારો કોટિ કષ્ટ કરનારો છે;
ન્હાવામાં કુધારો, ખાવું ખાવામાં કુધારો,
ગીત ગાવામાં કુધારો છે તે કહો કશો સારો છે?
વીવામાં કુધારો, પાણી પીવામાં કુધારો દીસે,
દીવામાં કુધારો નકી જાણો જે નઠારો છે;
કહે દલપતરામ ઠરી રહ્યો ઠામ ઠામ,
ક્યાંથી ક્યાંથી કાઢીએ જ્યાં ધારૂં ત્યાં કુધારો છે. ૪૯
ભણી ભણી ભેદ પામી નાસ્તિક ધરાવે નામ,
કહો પછી ત્યાં કશો કુધારાનો ઉધારો છે;
મળે જો બીજાને માન ઉપજે અરીખ્યા, એવો
લાયકી વાળા છે લોક ત્યાંય લાગુ ધારો છે;
કેળવણી નહીં હોય, હોય ત્યાં કુધારો પણ,
કેળવણી વાળા વિષે શુદ્ધ ક્યાં સુધારો છે;
કહે દલપતરામ ઠરી રહ્યો ઠામ ઠામ,
ક્યાંથી ક્યાંથી કાઢીએ જ્યાં ધારૂં ત્યાં કુધારો છે. ૫૦

સાહેબ. પણ હાલ વિદ્યાનો અને કળા કુશળતાનો દુનિયામાં વધારો કેવો જણાય છે?

પૃથીરાજ. મનહરછંદ.

પવનનો તોલ થયો, તાપ તણું માપ થયું,
માપ મેઘરાયનું કથનથી દીધું કહી;
ઉડગણની* ઉંચાઈ નકી કરિને ગણાઈ,
પૃથવીના પેટની કળાઈ જુગતી જહીં;
પચીશ હજાર મેલ પૃથવી પ્રમાણ થયું,

*આકાશના તારા.

જેહનું પ્રમાણ જોતાં કશું જડતું નહીં;
કહે દલપત હજી તો કહી શકાતું નથી,
વિદ્યા દેવી જ્ઞાન કેવું કેવું આપશે અહીં, ૫૧
તેલ વિના દીવા થયા, તારમાં સંદેશા ગયા,
બેલ ઘોડા વિના ચાલે ગાડીઓ એવી બણી;
ચિત્રભાનુ† ચિત્રી આપે ચિંતવ્યાં વિચિત્ર ચિત્ર,
જુઓ જંત્ર જોર થકી ઘાણીઓ ફરે ઘણી;
વડો જે વરૂણ દેવ દુનીયામાં દાણા દળે,
સાંચાથી સીવાય, ને નંખાય ક્ષિતિને ખણી;
કહે દલપત હજી તો કહી શકાતું નથી,
વિદ્યાદેવી કેવી શકિત ઉમેરશે આપણી. ૫૨

સાહેબ. (ભૂગોળ ખગોળના ગોળા દેખાડીને કહ્યું કે) આ ગોળા તમે કોઈ સમે દીઠા છે?

પૃથીરાજ. હા, સાહેબ ઘણીવાર દીઠા છે.

સાહેબ. એ ગોળા વિષે કવિત આવડતું હોય તો બોલો.

પૃથીરાજ મનહરછંદ

ભાઇ જુઓ ભીમતણી ગોફણના ગોળા જેવા,
ગોળા છે કે અવનિ આકાશના એ ઓળા છે?
સાગર, ને શૈલ, શશિ, સૂરજ સહિત, જેની,
આંખમાં અંજાય, એવી દેવીના એ ડોળા છે;
તોલાં ખાંડી તોળવાનાં, ગોળા મોટી તોપતણા,
ભાએ એવા ભૂમિમધ્યે ઘણા ભાઇ ભોળા છે;
કથન વિચારી સત્ય કહે દલપત્તરામા,
ખચિત ખગોળ ને ભૂગળનાજ ગોળા છે. ૫૩

સાહેબ. વારૂ ભોજનું રાજ્ય ફકત માળવામાં હતું. અને ભોજના કરતાં બીજા મોટા રાજા તો ઘણા થઇ ગયા છે, તથાપિ ભોજનો જશ બહુ પ્રખ્યાત થઇ ગયો એનું શું કારણ હશે?

પૃથીરાજ મનહરછંદ.

કોઇ રાય શોખ રાખે જંગલી જનાવરોનો,

---

†સૂર્ય.

દેશની દોલત થકી દાઝે દલપત રામ,
દેશની પ્રજાનુ દેખો દુઃખ દૂર જાય છે. ૪૮

સાહેબ. તમારા જીલ્લામાં હાલ સુધારો છે, કે કુધારો છે?

પૃથીરાજ. મનહરછંદ.

ગામમાં કુધારો, કેક નામમાં કુધારો,
કેક કામમાં કુધારો કોટિ કષ્ટ કરનારો છે;
ન્હાવામાં કુધારો, ખાવું ખાવામાં કુધારો,
ગીત ગાવામાં કુધારો છે તે કહો કશો સારો છે?
વીવામાં કુધારો, પાણી પીવામાં કુધારો દીસે,
દીવામાં કુધારો નકી જાણો જે નઠારો છે;
કહે દલપતરામ ઠરી રહ્યો ઠામ ઠામ,
ક્યાંથી ક્યાંથી કાઢીએ જ્યાં ધારૂં ત્યાં કુધારો છે. ૪૯
ભણી ભણી ભેદ પામી નાસ્તિક ધરાવે નામ,
કહો પછી ત્યાં કશો કુધારાનો ઉધારો છે;
મળે જો બીજાને માન ઉપજે અરીખ્યા, એવો
લાયકી વાળા છે લોક ત્યાંય લાગુ ધારો છે;
કેળવણી નહીં હોય, હોય ત્યાં કુધારો પણ,
કેળવણી વાળા વિષે શુદ્ધ ક્યાં સુધારો છે;
કહે દલપતરામ ઠરી રહ્યો ઠામ ઠામ,
ક્યાંથી ક્યાંથી કાઢીએ જ્યાં ધારૂં ત્યાં કુધારો છે. ૫૦

સાહેબ. પણ હાલ વિદ્યાનો અને કળા કુશળતાનો દુનિયામાં વધારો કેવો જણાય છે?

પૃથીરાજ. મનહરછંદ.

પવનનો તોલ થયો, તાપ તણું માપ થયું,
માપ મેઘરાયનું કથનથી દીધું કહી;
ઉડગણની* ઉંચાઈ નકી કરિને ગણાઈ,
પૃથવીના પેટની કળાઈ જુગતી જહીં;
પચીશ હજાર મેલ પૃથવી પ્રમાણ થયું,

*આકાશના તારા.

જેહનું પ્રમાણ જોતાં કશું જડતું નહીં;
કહે દલપત હજી તો કહી શકાતું નથી,
વિદ્યા દેવી જ્ઞાન કેવું કેવું આપશે અહીં, ૫૧

તેલ વિના દીવા થયા, તારમાં સંદેશા ગયા,
બેલ ઘોડા વિના ચાલે ગાડીઓ એવી બણી;
ચિત્રભાનું† ચિત્રી આપે ચિંતવ્યાં વિચિત્ર ચિત્ર,
જુઓ જંત્ર જોર થકી ઘાણીઓ ફરે ઘણી;
વડો જે વરૂણ દેવ દુનીયામાં દાણા દળે.
સાંચાથી સીવાય, ને નંખાય ક્ષિતિને ખણી;
કહે દલપત હજી તો કહી શકાતું નથી,
વિદ્યાદેવી કેવી શકિત ઉમેરશે આપણી. ૫૨

સાહેબ. (ભૂગોળ ખગોળના ગોળા દેખાડીને કહ્યું કે) આ ગોળા તમે કોઈ સમે દીઠા છે?

પૃથીરાજ. હા, સાહેબ ઘણીવાર દીઠા છે.

સાહેબ. એ ગોળા વિષે કવિત આવડતું હોય તો બોલો.

પૃથીરાજ

મનહરછંદ

ભાઇ જુઓ ભીમતણી ગોફણના ગોળા જેવા,
ગોળા છે કે અવનિ આકાશના એ ઓળા છે?
સાગર, નેં શૈલ, શશિ, સૂરજ સહિત, જેની,
આંખમાં અંજાય, એવી દેવીના એ ડોળા છે;
તોલાં ખાંડી તોળવાનાં, ગોળા મોટી તોપતણા,
ભાખે એવા ભૂમિમધ્યે ઘણા ભાઇ ભોળા છે;
કથન વિચારી સત્ય કહે દલપત્તરામા,
ખચિત ખગોળ નેં ભૂગળનાજ ગોળા છે. ૫૩

સાહેબ. વારૂ ભોજનું રાજ્ય ફકત માળવામાં હતું. અને ભોજના કરતાં બીજા મોટા રાજા તો ઘણા થઇ ગયા છે, તથાપિ ભોજનો જશ બહુ પ્રખ્યાત થઇ ગયો એનું શું કારણ હશે?

પૃથીરાજ

મનહરછંદ.

કોઇ રાય શોખ રાખે જંગલી જનાવરોનો,

---

†સૂર્ય.

કોઈ શોખ રાખે મહા મલ્લના સમાજનો;
બહુ શોખ રાખી કોઇ બાગ બંગલા બનાવે,
કોઇ શોખ રાખે બહુ બેલ ગજ બાજનો;
કોઇ શોખ રાખે બહુ અસ્ત્ર શસ્ત્ર વસ્ત્ર કેરો,
કોઇ બહુ રાખે ભલાં ભૂષણો કે ભાજનો;
પાંચસેં કવિયો પૂસ પારખીને પાસે રાખ્યા,
ભૂમિમધ્યે તેથી જશ રહ્યો ભોજરાજનો. ૫૪

સાહેબ. મહારાણી વિકટોરીઆ સાહેબના હજુરી કવિને, મારા કરતાં મોટો પગાર મળેછે. અને ત્યાં કવિના નીમનોકની જગા છે. ત્યારે આ દેશના હાલના રાજાઓને શું કવિતાનો શોખ નહી હોય, કે તેઓની પાસે કોઇ નામીચો કવિ ક્યાંઇ જોવામાં આવતો નથી. તેનું શું કારણ હશે?

પૃથીરાજ

મનહરછંદ

હાથણી અમૂલ્ય હોય, પણ જો પેદાશ એ કે,
ગામની નહોય તો કહો તેને શા કામની;
મીલકત મળી પણ જીવવાની આશા, એક
જામની[1] નહોય તો કહો તેને શા કામની;
કવિતા સરસ પણ જેને, આશા અવિચળ,
નામની નહોય તો કહો તેને શા કામની;
દાખે દલપત, સાડી સારી પણ, સદનમાં
કામની[2] નહોય તો કહો તેને શા કામની. ૫૫

હાલમાં અંગ્રેજી જીલ્લાઓમાંથી કવિયોની કવિત ના આવાજ સંભળાય છે. પણ ગુજરાતમાં મોટું રાજ્ય ગાયકવાડ મહારાજનું છે. પણ ગુજરાતી ભાષામાં સર્વ લોકોપયોગી કવિતાનો ગ્રંથ હાલમાં બનેલો ક્યાંઇ જોવામાં આવતો નથી.

સવૈયો ઇંદ્રવિજય

ગાયકવાડનિ નોબત નાદ, મેં નર્મદાપાર શુણ્યો શુભ જાતો;
જીતતણો જરિયાનનો વાવટો, દ્વારામતી લગિ દીઠો દેખાતો;

---

[1] પહોરની. [2] સ્ત્રી.

હાથી અને હયનો હહાણાટ, સુણ્યો વળિ મલ્લનો મામલો થાતો;
કોઇ કવીનો અવાજ વડોદરા શેરનિ બાર નથી સંભાળતો. ૫૬

રળિયો ગઢવી. તમે કવિતા બોલ્યા તે વિષે મારે એક સવાલ પુછવાનો છે તેનું સમાધાન કરો.

પૃથીરાજ. તમારો સ્વભાવ હું જાણુંછું; તમે વાદ વદવા સારૂં પુછોછો અને તમારૂ મન હા કહેશે, તોપણ તમારી જીભ હા કહેવાની નથી; માટે હાલી માથાકુટ કરવાનું મને ગમતું નથી. કહ્યું છે કે,

મનહરછંદ.

રોગવાળો ઓસડના યોગથી આરોગ્ય થાય,
વિના રોગ રોગી બને તે રોગ શે ટળશે;
ઊંઘતો જે જન હોય તે જગાડ્યો જાગે પણ,
જાગતો જે ઉંઘે તેની ઉંઘ શે નિકળશે,
સંશયથી સ્વાલ પૂછે તેનું સમાધાન થાય,
વાદ વદવાને પૂછે તેમાં તો શું વળશે;
દાખે દલપતરામ મિથ્યા માથાકુટ માંથી,
દ્વેષ કે કલેશનાં વિશેષ ફળ ફળશે. ૫૭

રળીયો. મારે એટલુંજ પુછવું છે કે તમે કવિતાને છેડે અનુપ્રાસ લાવો છો. તે વિષે પિંગળમાં તો કાંઇ જણાતું નથી.

પૃથીરાજ. કેઈ ભાષાના પિંગળની તમે વાત કરો છો? ફારસીની, અરબીની, ઇંગરેજીની, સંસ્કૃતની, કે વ્રજભાષા વગેરે દેશી ભાષાના પિંગળની?

રળીયો. ગમે તે ભાષાનું પિંગળ હોય પણ નિયમ એકજ કે નહી?

પૃથીરાજ. ના ભાઇ બધી ભાષાઓના વ્યાકરણના અને પિંગળના બધા નિયમો મળતા આવતા નથી.

વેદની કાંડીઓમાં ગુરૂ લઘુની ગણતીનો નિયમ નથી, એવો સહુથી પેહેલો વાલ્મિકે રામાયણમાં કર્યો.

પછી દોહરા, ચોપાઈ, સોરઠા, કુંડળીઆ, છપા, તથા કેટલાએક શ્લોકોનાં વૃત્ત લઇને તે બધાનાં છંદ નામ પાડીને વ્રજભાષા વગેરેમાં પિંગળો થયાં. તેઓમાં એકે પિંગળ એવું મારા જોવામાં

આવ્યું નથી કે, જેમાં છંદને છેડે અનુપ્રાસ મેળવ્યો નહોય. કદાપિ આપના જોવામાં આવ્યું હોય તો તે પિંગળનુ નામ બતાવો, એટલે આજથી એટલી નવી વાત મારા જાણવામાં આવશે. અને વ્રજભાષા કે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાસ વિનાની કોઇ નામીચા કવિની કવિતા પણ મારા જોવામાં આવી નથી.

સાહેબ. એતો રળિઓ ગઢવી ખાલી તકરાર કરેછે. એવી નકામી તકરાર સાંભળવાથી કોઇને કશો ફાયદો થવાનો નથી તે કરતાં રળીઓ ગઢવી કહેછે તેમ પોતેજ હમેશાં કરશે તો ઘણું સારૂં, પણ પોતે પ્રાસ સારૂં ફાંફાં મારતા જશે અને પ્રાસને ધિક્કારતા જશે તે કાંઇ વાજબી કહેવાય નહીં.

વારૂ, તમે ને રળિઓ ગઢવી બંને હિંદુ જાતિનાછો, તથાપિ તમારા બંનેના સ્વભાવ જુદા કેમ જણાય છે?

પૃથીરાજ. જુઓ સોય, અને કાતર બંને એક જાતિનાં છે. અને બંનેનો ગુરૂ પણ એક દરજીછે, તથાપિ તે બંનેના સ્વભાવ જુદાછે.

સવૈયો.

એકુજ વંશ વિષે ઉપજ્યાં, સહવાસ સદૈવ નિવાસ વસાવે;
એક ગુરૂ ઉપદેશ તથાપિ, મિજાજ કદી મળતો નહિ આવે;
દેખી જુઓ દલપત્ત કહે, દરજી તણિ પેઢિ વિષે દરસાવે;
કાતર કાપી કરે અળગાં, પણ સોય સદૈવ સલાહ કરાવે.

સાહેબ. ત્યારે હવે તમારા બેવચ્ચે જે વાંધો હોય તે પતાવીને સલાહ કરો.

પૃથીરાજ. આપ જેવો ત્રાહિત વચમાં પડેતો સલાહ થાય. કહ્યું છે કે—

સવૈયો.

માહિત વીર વચે ન પડે, વચમાંહિ પડેલ મટે નહિ વાંધો;
દાળ મળી રસરૂપ દિસે ન, વિના જળ જો રૂડિ રીતથી રાંધો
કાપડ સાજું કદી ન બનેજ, ગમે ત્યમ ગાંઠ બરાબર બાંધો;
ત્રાહીત તંતુ મધ્યે દલપત્ત, મળે સુખ્ય દાયક સુંદર સાંધો.

અંક ૯ મો.

એક કવિ નીચે લખેલો સોરઠો બોલતો બોલતો આવે છે.

સોરઠો.

કવિતા વેલી વીર, ગૂમ થાત ગુજરાતથી;
નિર્મળ છાંટી નીર, ફેલાવી તે ફારબંસ. ૫૮

સાહેબ. એ કોણ આવેછે?

દલ. એ ભાવનગરના દરબારના કવિ છે. અને એનું નામ ગઢવી પાતોભાઈ છે; તે જુનાગઢ વગેરેના જુના ઇતિહાસની વાતો બહુ જાણે છે.

સાહેબ. ખરા ખરા. એમની પાસેથી રાસમાળામાં લખવાસારૂં આપણે ઘણી વાતો લીધી છે. અને એક મહિના સુધી આપણે સ્વારીમાં રાખ્યા હતા, અને પછી વજેમાં તેમને વિદાગિરી આપી હતી.

દલ. હા સાહેબ, તે એજ છે.

પછી ગઢવી આવીને સલામ કરીને એક ખુરશી ઉપર બેઠા.

સાહેબ. કેટલાએક કવિ એવા હોયછે કે, તે પંડેતો લોકોનાં મન રંજન થોડાં કરી શકે, પણ તેની કવિતા વાંચીને લોકો ઘણા રંજન થાય તેનું કારણ શું?

પાતોભાઈ. કેટલાંએક રાજા કરતાં તેની પ્રજા સારી હોયછે. ગુરૂ કરતાં શિષ્ય, અને કારીગર કરતાં, કારીગરી સરસ હોય છે, કહ્યું છે કે—

મનહરછંદ.

રાજા કરતાં તો કૈંક પ્રજામાં પુરૂપ જોયાં,
જેના પુણ્ય થકી ઘણી પ્રજા પાણી પીવેછે;
પિતાથી તો પુત્ર પૂરા પરાક્રમી પ્રૌઢ પેખ્યા,
શિક્ષકથી શષ્ય ઘણો જશ પામી જીવેછે;
ભાળો આગ ભઠ્ઠી તણો પૂરો ન પ્રકાશ પડે,
દાખે દલપત જેવો દીવો તણો દીવેછે;
સાંચાનો બનાવનાર સાફ નહીં શીવી શકે,
શીવવાનો સાંચો સાફ એવું સારૂં શીવેછે. ૫૯

સાહેબ. તમારી નાતના બધા લોકો શો ધંધો કરતાં હશે?

પાતોભાઈ. કેટલાએક વેપાર તથા નોકરી વગેરે કરેછે, અને કેટલાક કવિતાનો ધંધો કરેછે. જેમ પાણીની પેદાશ એકજ આકાશ-

માંથી થાય છે. પણ પછી જેને જેવો સંગ તેવો રંગ લાગે છે. જેમ કે,

મનહરછંદ.

ગંગામાં ગયું જે જળ ગણાયું તે ગંગા જળ,
ગટરમાં ગયું જળ ગંદુ તે ગણાયું છે;
ખારે દરીયે ગયું તે ખરેખરૂં ખારૂં થયું,
છાશમાં પડ્યું તે છાશ રૂપે થૈ છણાયું છે;
શેલડીએ શોશું થયું શેલડીના રસ રૂપે,
ચૂનામાં ભળ્યું તે ચૂના રૂપ થૈ ચણાયું છે;
એકજ આકાશની પેદાશ દલપત કહે,
જેવો જેવો જોગ થયો તેવું તે જણાયું છે. ૬૦

સાહેબ. જે માણસ, બીજા લેકોની નિંદા કરે છે, અને પોતાના દુર્ગુણ દેખતો નથી, એવા માણસને શીખામણનું એક કવિત બોલો.

પાતોભાઇ. **કવિત.**

ઉંટ કહે આ સમામાં વાંકાં અંકવાળાં ભુંડાં,
ભૂતળમાં પક્ષીઓને પશુઓ અપાર છે;
બગલાની ડોક વાંકી, પોપટની ચાંચ વાંકી,
કુતરાની પુંછડીનો વાંકો વિસતાર છે;
વારણની સુંઢ વાંકી, વાઘના છે નખ વાંકા,
ભેંશને તો શીર વાંકાં શીંગડાંનો ભાર છે;
સાંભળી શીયાળ બોલ્યો દાખે દલપતરામ,
અન્યનું તો એક વાંકું આપનાં અઢાર છે. ૬૧

સાહેબ. ઉડાઉ, અને આળસુને શીખામણનુ કવિત બોલો.

પાતોભાઈ. **કવિત.**

કમાઈ કમાઇને કમાણી ધૂળધાણી કરે,
એતે સારો શ્રીમંત ક્યારે થશે સંશારમાં;
ભણી ભણી ભુલી જાય. ભણેલું સંભાળે નહિ,
કહે દલપત થશે કુશલ કે વારમાં;
આંધળી દળે ને આટો ચાર શ્વાન ચાટી જાય,

એતે આટો ક્યારે એને આવશે આહારમાં;
સાત ડગ સામાં ભરી પાંચ ડગ પાછો ફરે,
કહો એતે સંઘ ક્યારે પહોચે કેદારમાં. ૬૨

સાહેબ. વ્યભિચારીને શીખામણનુ કવિત બોલો,

પાતોભાઈ. કવિત.

કીધાથકી જારકર્મ ચીતરાયું કાંઈ સુખ,
રાક્ષસ રાવણ તણું રૂપ દેખડાવીએ;
વાળી બધું ટાળી બેઠો તે તમે સંભાળી જુઓ,
લંપટને એવું કહી લાજ લગડાવીએ;
દુષ્ટ દુરજોધનનુ દેહવટ વળી ગયું,
એવાં એવાં કથનોથી કાન જગડાવીએ;
એટલી સમજાથી ન સમજે અજાણ, તો શું
ઢંઢેરો પીટવીએ? કે ઢોલ વગડાવીએ? ૬૩
"પાળો કે ન પાળો પણ પાપ પડયું મુકવાને,
કહી છુટવાનું બળ વેદના ત્રિકાંડનું;
દેશપતીતણું બળ દેશીઓને દંડવાનું,
રોજ રોજ રીસાવાનુ બળ ભુંડી રાંડનુ;
સાહુકારને તો બળ ન્યાયની સહાયતાનુ,
ભાંડણાંજ ભાંડવાનુ બળ ભુંડા ભાંડનુ;
દુનિયામાં દેખો ભાઈ દાખે દલપતરામ,
દુષ્ટતાન છોડવી તે બળ દુષ્ટ ડાંડનુ. ૬૪

સાહેબ. આ દેશમાં સરસમાં સરસ રૂતુ કયારે થાય છે?

પાતોભાઈ. (મિત્ર) એટલે સૂર્ય જ્યારે મીનરાશીને મળે છે ત્યારે વસંત રૂતુ કહેવાય છે. અને તે સમે આ દેશમાં નવપલ્લવ થાય છે.

કવિત.

પરિમળ અમળ અમળ જળથળ,
રહ્યાં કવિકુળ કોમળ કમળ સુપ્રકાશીને;
ગુણીજન ભ્રમર ભ્રમણ ભલી ભાત કરે,
કોકિલ કલ્લોલ અંબ કદંબ નિવાસીને;

વશ્તી ફૂલવાડીમાં ફૂલી ફૂલી ફેલાયાં ફૂલ,
દેખે છે અશોક લોક શોક ગયો નાશીને;
પ્રગટ્યાં નવીન પત્ર[1] અત્ર સરવત્ર જ્યારે,
એકત્ર પવિત્ર મિત્ર[2] મળ્યો મીનરાશીને[3]. ૬૫

સાહેબ. પૃથ્વી વિષે એક કવિત કહો જોઇએ.

ઠાકોર. આ મોરની પીંછી વિષે કવિત કહો.

શાસ્ત્રી. આ પોથી વિષે એક કવિત કહો જોઈએ.

પાતોભાઈ. કવિત.

પ્રથમ પકારનો ઉચારતાં ઉચ્ચાર થાય,
બેજ અક્ષરો છે શુદ્ધ નકી જેના નામમાં;
અશલી વરણ બધાંએ વિષે વસે છે, અને
જાતે ન જણાય વસ્ત્ર હાડમાં કે ચામમાં;
જેના વિષે વિદવાન વિવિધ વિચાર કરે,
શીખી રાખે તેને એતો આવે બહુ કામમાં.
પછી જો જો બીજે ઠામ કહે દલપતરામ,
પ્રથમ તો ધારી ધારી જોઇલો આ ધામમાં. ૬૬

એ કવિતના પૃથ્વી, પીંછી, અને પોથી વિષે જુદા જુદા અર્થ નીચે લખ્યા પ્રમાણે કહી સંભાળાવ્યા.

પૃથ્વી વિષે અર્થ.

પૃથ્વી, આ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં, તેમાં પ્રથમ પકારનો ઉચ્ચાર થાય છે. અને જેના નામમાં સાફ બેજ અક્ષરો છે, અને તે પૃથ્વીમાં બધા અશલી બ્રાહ્મણાદિક ચારે વરણના લોકો વસે છે. અને તે પૃથ્વી જાતે લુગડામાં હાડકામાં કે ચામડામાંજ ગણાતી નથી. એની જાતતો રજકણની છે. વળી જે પૃથ્વી વિષે વિદ્વાનો તરેહ તરેહના વિચાર કરે છે, તે વિચાર જે કોઇ શીખી રાખે તેને બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. તે બીજે ઠેકાણે પછીથી જો જો પણ પ્રથમ તો આ તંબુમાંજ ધારી ધારીને જોઇલો.

પીંછી વિષે અર્થ.

તેના પણ બેજ અક્ષરો છે અને પ્રથમ પકાર છે. અને બધા અશલી

1 પુસ્તકનાં પાનાં. 2 દોસ્ત. 3 દકાર નામવાળાને.

"વરણ" એટલે રંગ તેમાં છે. અને તે વસ્ત્ર, હાડકું, કે ચામડાની જાત
તમાં ગણાતી નથી. જે પીંછી વિષે વિદ્વાનો તરેહ તરેહના વિચાર કરે છે.
અને તેને "શિખિ" એટલે મોર રાખે છે, કેમકે તે તેના બહુ કામમાં
આવે છે, તે પણ બીજે ઠેકાણે પછી જો જો, પ્રથમ તો આ ઘરમાં જોઇલો.

પોથી વિષે અર્થ.

તેના પણ એજ અક્ષરો છે, અને પ્રથમ પકારછે. અને અશલી "વરણ" એટલે બધા મૂળાક્ષરો તેમાંછે. તે પોથી, વસ્ત્ર, હાડકું, કે ચામડાની જાત કેહેવાતી નથી. જે વિષે વિદ્વાનો બહુ વિચાર કરેછે. અને તે ભણી રાખે તેને બહુ ઉપયોગમાં આવેછે. તે બીજે ઠેકાણે પછી જોજો પણ પ્રથમ તો આ તંબુમાંજ જોઇલો.

શાસ્ત્રી. બસ, એટલુંજ કે? આ પોથીતો અધિક માસના મહાત્મ્યનીછે, એમાંથી સૈકડો વિપ્રોની આજીવિકા ચાલે છે. તેનું કવિત એટલુંજ હોય કે?

સાહેબ. આ કરોળીયાની જાળનું કવિત કહો જોઇએ,

પાતોભાઇ. કવિત

ચતુર કરોળિયા તું ક્યાંથી શીખ્યો ચતુરાઇ,
સદાકાળ જેથી તારે ભક્ષનો સગાળ છે;
શબ્દ વાદિયોના મુખમાં અસંખ્ય શબ્દ જેમ,
તેમ તારા પેટમાં અખૂટ ખૂબ લાળ છે;
પ્રાણીઓને પકડવા ગુંથે મોટા મોગ ગ્રંથ,
તેવી જુગતી જેવી જરૂર તારી જાળ છે;
કીધી ભલો કારીગરી કહે દલપતરામ.
સંસારમાં તેથી સુખી તારાં બચ્ચાં બાળ છે. ૭૪

સાહેબ. આ એક પગના મેજ વિષે કવિત બોલો જોઇએ.

પાતોભાઇ. કવિત. ગુપ્તોત્તર.

એક ટંગીઆતણી ઓલાદમાંથી ઉપજેલો.
અને વળી આજ જાતે હું છું એક ટંગીઓ;
સારો કે નઠારો જેવો ધારો તેવો મારે શિર,
ભાર ઉપાડુંછું પણ જાતે નથી ભંગીઓ;
સારા સરદાર વચે બેસવાનો અધિકાર,
કહો પછી કોણ મને કહેશે કુઢંગીઓ;
કહો દલપતરામ મોંડા વિના મારૂં નામ;
મેજ કહ્યું તે તમે તપાસો મારા સંગીઓ. ૮૦

સાહેબ. સાબાશ પાતાભાઇ તમેતો ભાવનગરના દરબારમાંનું એક રત્ન દીસો છે. પછી પાતોભાઇ સલામ કરીને સભામાં એક ખુરશી ઉપર બેઠા.

અંક ૬ ઠો.

એક કવિની સાથે પાંચ સાત માણસ હતાં, એવી રીતે આવતા જોઇને.

સાહેબ. આ કોણ આવે છે.

દલ. એ કુવાવા નામના ગામના વતનદાર કવિ ધીરજી છે. તેણે ભુજની પોશાળમાં ભટ્ટાર્કજી પાસે રસરહસ્ય આદિક કવિતાના ગ્રંથોનો સારો અભ્યાસ કરેલો છે. અને તે આ જીલ્લામાં સર્વોપરિ કવિ ગણાય છે. તેની તર્કશકિત વખાણવા યોગ્ય છે. અને તેણે ઘણાં રાજ્યસ્થાનોમાં માન મેળવ્યું છે.

પછી ધીરજી આવીને સલામ કરીને ઉભા રહ્યા.

સાહેબ. (તે ઇતિહાસની શી શી વાતો જાણે છે, તે જાણવા સારૂં પુછ્યું કે) તમે શું શું જાણો છો?

ધીરજી. સાહેબ, એમ કેમ પુછોછો કે તમે શું શું જાણોછો. અમે તો સરસ્વતિ પુત્ર કેહેવાઇએ. માટે આગમ નગમની વાત જાણીએ, અમારૂં અજાણ્યું કશુંએ ન હોય.

સાહેબ. તમે કિયા કિયા રાજવંશનો ઇતિહાસ જાણોછો?

ધીરજી. આખી દુનીઆમાં જેટલા રાજવંશ છે તે બધાના ઇતિહાસ અમે જાણીએ આપના કુળનુ નામ ફારબસ શાથી પડ્યું, તે વાત પણ અમે જાણીએ. અને આપને તો એ વાતની પૂરી ખબર હશે કે નહીં હોય.

સાહેબ. (થોડું હશીને) વારૂ શાથી અમારા કુળનુ ફારબસ નામ પડ્યું? કહો જોઇએ.

ધીરજી. દક્ષિણ દેશનો મુખ્ય દેવ ખંડોબા. અને ગુજરાતની મુખ્ય દેવી બોચરાજી. એ બંને એક સમે યુરોપખંડ જોવા સારૂ જઇ ચડ્યાં હતાં.

મનહરછંદ

ખંડોબા ને બોચરાજી જૈ ચડ્યાં યુરોપખંડ,
દેખવા લાયક દેશ દેખવા સરસ તે;
પુરાતનમાં કિન્લાક સાહેબના પૂરવજે,
હરખથી પુછ્યું તે બંનેને મુખ હસતે;

પૃથવીમાં મારા પુત્ર પૌત્ર પરિવાર વાળા,
મેળવશે કેવું માન, અને કેવો જશ તે,
ખંડોળા બોલ્યા કે "ફાર." બૌચરાજી બોલ્યાં "*બસ"
બંને મળી બીરૂદ† બનીયું "ફારબસ" તે. ૮૩

સાહેબ. તમે કિયા કિયા દેશ જોયા છે?

ધીરજી. "જ્યાં ન પહોચે રવિ ત્યાં પહોચે કવિ" અત્યારે સૂર્યની નજર અર્ધા ભૂગોળમાં પહોચતી હશે. અને અમે અહિ ઉભાહઇએ પણ અમારી નજર ચારે ખંડ ફરી વળે.

સાહેબ. વારૂ ચારે ખંડમાં અત્યારે શું છે, તે નજર ફેરવીને કહો જોઇએ.

ધીરજી. (આંખો મીંચીને થોડો વિચાર કરીને)

દોહરો.

અમેરિકા ને એશિયા, વળિ આફ્રિકા યુરોપ;
ક્યાંઈ નથી ફિન્લાક સમ, અવર પુરૂષમાં ઓપ.

મનહરછંદ.

કૌસ્તુભનો વીરો હીરો કોહીનુર§ એક છેક,
બીજો ધરણીધરે ધરામધ્યે ધર્યો નથી;
અચળામાં[1] અચળ[2] હિમાચળ સમાન ઉંચો,
ઠામ ઠામ જુઓ કોઈ ઠેકાણે ઠર્યો નથી;
ચીનનો પ્રાચીન કોટ એવો મોટો કોટ અને,
રૂશ દેશ જેવો દેશ બીજો પ્રસર્યો નથી;
ગુજરાતી ગુણીઓના ગુણનો ગ્રાહક એક,
ફિન્લાક સાહેબ, બીજો સાહેબે કર્યો નથી. ૮૪

સાહેબ. વારૂ વિક્ટોરીયા મહારાણી અત્યારે શું કરે છે, તે તમે દેખતા હો તો કહો.

---

*પૂર્ણ.
†આવીજ રીતનાં કલ્પિત બીરદ કવિયોએ દેશી રાજાઓને આપેલાં છે, તે સાંભળીને ભોળા લોકો સાચી વાત માની બેઠા છે.
§તેનું તેજ હિંદુસ્તાન ઉપર પડે છે, માટે તે હીરો સર્વોપરી ગણ્યો છે.
[1]પૃથ્વી. [2]પર્વત.

ધીરજી. તે મહારાણીના હાથમાં કલમ છે, અને દૂરબીન લઇને હિંદુસ્તાન ભણી જુએ છે.

સાહેબ. શું જુએ છે?

ધીરજી. મનહરછંદ.

પૂરણ પ્રમાણિક જે રાણી વિક્ટોરિયા તે,
પોતાની પ્રજાને પૂરા પ્યાર વડે પેખે છે;
ગરીબ તવંગર કે કાળી ગોરી કાયા તણા.
તેને મન તફાવત નહી મીન મેખે છે;
કોણ કોણ સુખી છે, ને કોણ કોણ દુખી છે, તે
લખી લખી લેખણથી લેખું તેનું લેખે છે;
દેશ હિંદુસ્તાન દીશિ દાખે દલપતરામ,
દીલ અનુભવ રૂપી દૂરબીને દેખે છે. ૮૫

સાહેબ. મહારાણીના મનની વાત પણ તમે જાણી શકોછો કે?

ધીરજી. અમે શું જાણી શકીએ? પણ અમને સરસ્વતિ માતા પ્રસન્ન છે, તે બધી વાત કહે છે. જો તે વાતની ખાતરી થતી ન હોય તો હાલ આપના મનની વાત કહી આપું.

સાહેબ મારા મનની વાત કહો જોઇએ.

ધીરજી. મનહરછંદ.

દેશ ગુજરાત વિષે વધારૂં વિદ્યા વિશેષ,
આપી કરૂં આપતો યુરોપના આકારમાં;
કોટિ કોટિ વિધિની વધારૂં કળા કૈશલ્યતા,
હિકમતી કરૂં ગ્રેટબ્રીટનની હારમાં;
ગુજરાતી કવિયોના ગુણને ગજાવું, ને
સજાવું વળી તેઓને શ્રીમંત આ સંસારમાં;
કહે દલપતરામ સાહેબ કિન્લાક શુણો,
આ સમે છે એવી વાત આપના વિચારમાં; ૮૬

તે સભામાં એક પાદરી સાહેબ બેઠા હતા, તેઓને સભાસદોએ પુછ્યું કે કારણસ વંશ વિષે આપના જાણવામાં કાંઇ હોય તો મેહેરબાની કરીને અમને કહો.

પાદરી. "સરદારોનો ફરહંગ" એવા નામનું એક પુસ્તક અંગરેજીમાં ઇસ્કોયર જાનબરનાર્દએકે શન ૧૮૪૯ માં રચ્યું છે. તે એજ વર્ષમાં લંડન શેહેરમાં છપાયું છે તેમાં ફારબસ વંશ વિષે લખેલું છે. તથા "જુનીઓનો જીકાલ અને હીરાલડીકશનેરી" જે સરદારોનાં નિશાન તથા શીક્કા વિષેછે, તેમાં પણ એ વિષે લખેલ છે.

આજથી આશરે ૭૦૦ વર્ષ ઉપર નારમંડેલ મુલક એટલે ઉત્તર દેશમાંથી જાન નામનો પુરૂષ, લંદન શેહેરથી ઉત્તરમાં ૬૦૦ મૈલ ઉપર ફારબસ નામના પરગણામાં એબરદીન તાલુકામાં આવીને રહ્યો તે વખ્તમાં વિલાયતમાં પાદશાહ વિલિયમ ધીલાયમ[1]સ્કાટલંડનો રાજા હતો; તેના લશ્કરી ખાતામાં જાન સાહેબે બહાદૂરીથી નોકરી બજાવી, તેથી તે રાજાએ તેને એ તાલુકો બક્ષશીશ આપ્યો. અને આશમાની રંગની ઢાલ ઉપર રૂપાનાં રીછનાં [2]માથાં[3] એવું રાજ ચિન્હ આપ્યું.

તે જાન સાહેબના વંશમાં ચોથી પેઢીએ એક સુબો થયો તે સ્કાટલંડના રાજાની દીકરીને પરણ્યો, અને તેને બીજાં કેટલાંએક ગામ મળ્યાં. તથા સોનાનો મુગટ અને સોનાનો કટિબંધ તથા લાર્ડનો ખેતાબ મળ્યો. એવો ચાલ છે કે જેને લાર્ડનો ખેતાબ મળે તે રાજાની હજુરમાં રહે. પછી તેનો એક પુત્ર થયો તે રાજાનો બહુ માનીતો થયો તેથી તેને રાજચિન્હનો વાવટો મળ્યો. અને તેની ટોપી ઉપર કુકડાની નીશાની રાજાની તરફથી બખ્શીશ મળી. પછી તે સરદાર ગુજરી ગયા પછી તેની છબી ચીતરાવીને તેની જમણી બાજુએ રીછ ચીતરાવ્યું એવું ચિન્હ તે સરદારના પુત્રને રાજાએ આપ્યું. તથા તેને જજ્જનો અધિકાર અને અલેકજાંડર [3]વારીયરનો ખેતાબ આપ્યો. પછી તેનો પુત્ર થયો તેણે મોટો કિલ્લો બાંધ્યો, તે પુરૂષનું નામ જેમ્સ ફારબસ હતું. અને તેનો પુત્ર; રાજાના વાવટાનો અધિપતિ હતો. તેથી રાજાએ તેને જાગીર આપી. પછી તે વંશના કેટલાએક સરદારો રાજાની શસ્ત્રશાળાના અધિપતિ થયા. પછી એક મોટો સરદાર આબરૂદાર તે વંશમાં થયો તેને આયરલંડમાં લાર્ડ આફ ગ્રેનાડ નામ મળ્યુ તેનાવંશમાં "લાર્ડબિષપ પ્યાત્રિક" નામનો ધાર્મી પુરૂષ થયો; તે પરણ્યો નહિ. અને

---

૧ સિંહ. ૨ મતલબ કે જેમ રીછ માણસને મારી નાંખે છે તેમ આ દુશમનોને ફાંડી નાંખે છે. ૩ પટાવત.

ધન હતું તે ધર્માદાખાતે આપી દીધું. (અહાહા જુઓ પૂર્વજોની અસર હાલ સુધી કેવી ચાલેછે!!)

ત્યાર પછી તે વંશનાકેટલાકને ન્હાની પદવી સર નામની મળી. તેના વંશના સગળા સાલસ ધર્મિ થયા. એજ વંશમાંના આ ફિન્લાક સાહેબ છે. તેમના બાપનું નામ જાનફારબસ હતું. અને તેમની માતુશ્રી તે કરનલ બંગાલ આર્ટીલેરીની દીકરી હતી, ફિન્લાક સાહેબ સાત ભાઇયો છે, ૧ ડંકન ૨ જાન, ૩ એંડ્રુ, ૪ ડેવીડ, ૫ ફ્રેડરીક, ૬ જેમ્સ, ૭ પોતે અલેકજાંડર ફિન્લાક. વિલાયતના લોકો કહેછે કે જેને સાત પુત્રો હોય તે મોટો ભાગ્યશાળી કહેવાય. ૧ લા ડંકન ફારબસને સ્થેમશ્તાન નામનું ગામ જે ફારબસપુરથી ૧૦ મૈલછે તે મળેલુંછે. ફારબસ વંશનો જે ટીલાઇત સારદાર હાલછે તે લાર્ડફારબસ નામે ઓળખાયછે. અને તેના તાબામાં ફારબસપુરછે તે પુર મોટું છે. અને ત્યાં ફારબસ નામનો કિલ્લોછે તેમાં લાર્ડફારબસ રહેછે. તેમના કેટલાએક ફટાયા ભાઇઓને ન્હાનાં ન્હાનાં ગામ મળેલાંછે.

ફિન્લાક સાહેબનો ૨ જો ભાઇ મુંબાઇમાં ક્યાપ્ટેન છે, ૩ જો બરાબર ખબર મને નથી. ૪થો પોતાના દેશમાં બારીસ્ટર છે. ૫મો ત્રીજી પલટનનો ક્યાપટેન§ મુંબાઇમાં છે. ૬ ઠો ભાઇ નહાનપણમાં ગુજરી ગયો. એ. કે, ફારબસ સાહેબે પોતાના શિક્કામાં પૂર્વજોની અશલ નીશાની કુકડાની રાખીછે. આ સાહેબની મઢમ સાહેબનું નામ "મીસ ત્રેસમાંક્રિટ" છે. તેમના મોટા પુત્રનું નામ જાનફારબસ, ૨ જો હેનરી, ૩ જો અલેકજાંડર છે. બાકીનાં નામ મને માલમ નથી.

આ સમે બીજો પ્રસંગ ચાલેછે માટે ટુંકામાં મેં તમને તેમના વંશની વાત કહી, તેમાં ભુલ ચુક થઇ હશેતો માફ કરશો.

સભાસદો. વિલાયતના દરજી, મોચી, માળી વગેરે વિદ્યા ભણીને મોટો દરજ્જો લઇને આ દેશમાં આવેછે, પણ સરદારી વંશનો હોય તેનો સ્વભાવ તથા રીતભાત જુદીજ તરેહની હોયછે, તે ઉપરથી અનુમાન થઇ શકેછે કે આ સરદારી વંશના છે.

એવામાં ત્યાં એક ઘોડો સામો બાંધેલો હતો, તે ઉભો ઉભો વારે વારે ભોય પગ ઠોકતો હતો; તે જોઇને—

---

§ તે ગુજરી ગયો.

સાહેબ. કવિરાજ, આ ઘોડો વારે વારે પગ ઠોકે છે, તે ઘોડાના મનની વાત પણ તમે જાણી શકતા હશો?

ધીરજી. હા સાહેબ, એના મનની વાત પણ અમે જાણી શકાએ.

સાહેબ. તે કહો જોઇએ.

ધીરજી

મનહરછંદ.

કેકના વિવાહના ઉછાહના દિવસ ગયા,
વિત્યા પછી વાત કોણ ચાહીને ઉચારશે?
મોટા મોટા મેળા થાય. ભારે ભૂપ ભેળા થાય;
વરસ દિવસ પછી વાત તે વિસારશે:
આ સભાની શોભાનાં ગવાશે ઘેર ઘેર ગીત,
વીસરશે નહિ, વીત્યે વરસ અઢારસે,
ઠોકી ઠોકી પગ ઘોડો ઠેકાણું બતાવે છે જે
આ ઠેકાણું ને આ ટાણું સૌ લોકો સંભારશે, ૮૭

સાહેબ. (સીપાઇને બોલાવવા સારૂ બજાવાની ટકોરી જેવી ઘંટડીનો ટકોરો કરીને પુછ્યું કે) આ અવાજની મતલબ કહો જોઇએ.

ધીરજી.

મનહરછંદ.

ચાકરના ચરણ તો ચારજ બદામના જે
દિવસમાં દશ કોશ સુધી તે દોડાવે છે;
મહામોંઘી મુલકમાં જીભ મોટા માણસની
બોલતાં બે બોલ બહુ આળસ બતાવે છે;
દાસને હુકમ દેવા પાસ બોલાવવો પડે,
સાદ કરવાને સાટે નાદ સંભળાવે છે;
જો જો દલપત કહે જરાએક જીભતણું,
ટેરવું હલાવા સાટે ટકોરો બજાવે છે. ૮૮

સાહેબ. ગમે તેવો અજાણ્યો શબ્દ હોય તેનો અર્થ તમે જાણો બરાકે?

ધીરજી. જેમ પાણીમાં રહેનાર મગરની ગતિ, ગમે તેવું અજાણ્યું, અને ઊંડું પાણી હોય તેમાં થઇ શકે છે, તેમજ અમે સરસ્વતિ પુત્ર કહેવાઇએ, માટે ગમેતેવો અજાણ્યો શબ્દ કે ઇશારત હોય તેમાં અમારા મનનો પ્રવેશ અમે કરી શકીએ.

સાહેબ. "સ્ટાર આફ ઇન્ડિયા" આ શબ્દ કઈ ભાષાનો છે? અને તેનો શો અર્થ છે?

ધીરજી. કોઈ માણસ ગુજરાતનુ નામ છાનુ સમજાવા સાંરૂ એકઅક્ષર ઉંચી લીટીમાં અને એક નીચીમાં એ રીતે બે લીટીમાં લખીને પુછે કે "ગુરા" અને "જત" એ બે શબ્દો કઈ ભાષાના છે? તો આપ શું કહેશો?

સાહેબ. એ ગુજરાતી ભાષાના વિકૃત શબ્દો છે.

ધીરજી. તો "સ્ટાર આફ ઇન્ડિયા" એ શબ્દ પણ ગુજરાતી ભાષાનો વિકૃત શબ્દ છે.

સાહેબ. વારૂ એનો સાફ અર્થ કહો જોઇએ.

ધીરજી. એક કવિને કોઇએ પ્રશ્ન પુછ્યાથી તેણે ઉત્તર આપ્યો હતો, તે નીચે લખ્યા પ્રમાણે.

મનહરછંદ અંતર્લાપિકા.

સીતાપતી પાસ ચન્ડી ચેષ્ટા કરવાને આવી,
સીતાને સ્વરૂપે રૂપ આપનુ સમારંને;
શંકરની ચન્ડિપ્રીયા પછી કેવું પામી ફળ,
જાણો તો લખો ઉત્તર અંતર ઉતારીને;
કવિયે વિચાર કરી કહે દલપતરામ,
લખી આપી બે લીટીઓ સરસ સુધારીને;
એક લીટીમાં લખ્યુંજે "ચેકતાં પૈસા ચપ્રિ" ને
બીજી લખી "સ્ટાર આફ ઇન્ડિયા" વિચારીને. ૮૯

સાહેબ. હું સમજ્યો. એમાંથી એવો ઉત્તર નિકળ્યો કે ચેષ્ટા કરતાં આપે ફસાઈ ચન્ડિ પ્રિયા"

ધીરજી. હા સાહેબ, એજ અર્થ છે.

એકસ્કાલર. નહિ નહિ, એનો અર્થ બીજો છે.

ધીરજી. હા, ખરી વાત. બીજો અર્થ પણ હું જાણુંછું.

સાહેબ કહો જોઇએ,

ધીરજી નવ નિશાળિઆઓએ એક મેહેતાજીને નવ પ્રશ્નપૂછ્યા હતા. તેના ઉત્તરમાં મેહેતાજીએ બે લીટીઓ લખી હતી.

મનહરછંદ.

પ્રશ્ન	ઉત્તર
સૃષ્ટિ સરજનારનુ શું નામ	સૃ ષ્ટા
શું લોભીને પ્યારૂં.	જ ર
હિંદુસ્થાન દેશ બીજો હશે? કોઈ ખંડમાં;	ના, આ
વ્યંજન રકાર તેશું?	રે ફ
શી પૈશાની ત્રણ ચાલે?	પા ઈ
હવા કેવી હશે કહો હિમાળાના કંડમાં	ઠ ન્ડિ
વલ્લભ શી વસ્તુ?	કા યા
અને કેણે કીધા? કોણ છે જે વિદ્યાવાળા,	સૃજનારે, પાઠકા*
વળી જે લડે રિપુ પ્રચંડમાં.	સ્ટાર આફ ઇન્ડિઆ

શુણી પ્રશ્ન લખી લીટી "સૃજનારે પાઠકા" નેં
  સ્ટાર આફ ઇન્ડિઆયા ઉભી લીટી અખંડમાં. ૯૦

સ્કાલર. એ અર્થ પણ નહિ. એ શબ્દનો અર્થ તો એવો છે કે, હિંદુસ્તાનનો તારો.

ધીરજી. વારૂ "મની" એ શબ્દનો શો અર્થ છે?

સ્કાલર. 'મની' એટલે નાણું.

ધીરજી. વારૂ અમે કહીએ છૈએ કે મની એટલે બીલાડી.

માટે એક શબ્દના અનેક અર્થ થતા હોય તેમાંથી એકાદ અર્થ અમે કહી આપીએ એટલે બસ છે.

સાહેબ. વારૂ યુરોપખંડ આદિકના બીજા દેશોના લોકો ટોપીઓ પેહેરે છે અને હિંદુસ્તાનના લોકો પાઘડીઓ બાંધે છે, એ ઠરાવ કયારથી અને શાથી થયો હશે?

ધીરજી. મનહરછંદ.

ભૂતળના લોકે એક સમે ઇંદ્રભુવનમાં,
જૈને જુદી જુદી ભેટ ભાવથી ધરાવી છે;
ગ્રેટે તો ઇસાપનીતિ આરંભે નાઇટ, ઇંગ-
લીશે શેખસપીયરની પોથી પરઠાવી છે;

---

*શિક્ષકો.

હિંદુઓએ હોંશ ધરી પંચતંત્ર તણી પોથી,
આપી તેતો ઇંદ્રને અધિક ભલી ભાવી છે;
દાખે દલપતરામ બીજાઓની બંધ કરી,
હિંદુઓને હમેશાંની પાઘડી બંધાવી છે. ૭૮

દોહરો.

ઇંદ્ર કહે યુરોપિયન, "હિંદુ-કવિત તતબીર;
બને ન" ત્યાં લગિ બેસજો, સભા ઉઘાડે શીર. ૭૯

એવામાં વાઘરી લોકોએ શેહેરના કોઈ માણસનો ભૂતનો વળગાડ કાઢવા સારૂં વળામણું કાઢેલું, તે ડાકલું વગાડતાં વગાડતાં સીમાડા તરફ જતા હતા. ભૂતના વળગાડવાળો ધુણતો જતો હતો. તે ટોળીને વેગળેથી જોઇને.

સાહેબ. આ ડાકલું શું બોલતું હશે? અને તેમાં શો અર્થ હશે? તે તમે જાણતા હશો?

ધીરજી. હા સાહેબ, એ ડાકલાની ભાષા પણ અમે સમજીએ ખરા,

સાહેબ. કહો જોઇએ, તે શું કહે છે?

ધીરજી.

દોહરો.

મુંબઈના લોકે કર્યો, વેહેમતણો વીનાશ;
મુંબઈ શુણતાં ભૂતને, તેથી ઉપજે ત્રાસ. ૮૦

મનહરછંદ.

રામ નામ શુણી લાગે નાસવા લંકાના લોક,
ચંડ મુંડ ચંડી નામે ભેદ ઘણો ખોલે છે;
દેવલોક[1] નામે, ખાય હબક હરામખોર,
સિંહસોર શુણી મૃગ ત્રાસે તેની તોલે છે;
કેક કહે કાશી કાશી કહે પાપ નાશી જાય,
દિલ્લી દિલ્લી શુણી દેવો નાસતાજ ડોલે છે;
દાખે દલપત તેમ ભૂતને ભગાડવાને,
બોંબેર[2] બોંબે બોંબે બોંબે ડાખલું આ બોલે છે. ૮૧

એવામાં એક આંબા ઉપર કોયલ બેઠી બેઠી "કૂ!!! કૂ!!!" એવો

---

[1] અંગરેજનો સેનાપતિ. [2] મુંબઈ.

મધુરસ્વર કરતી હતી. તે જોઇને:-

ઠાકોર. મોર, પોપટ, હંસ આદિક સુસ્વરવાળાં પક્ષીઓના શરીર ઉપર ઇશ્વરે સારા રંગ લગાવેલા છે, અને આ કોયલનો મધુરસ્વર છતાં, તેના શરીર ઊપર કાળો રંગ કેમ લગાવ્યો હશે? તે પણ તમે જાણતા હશો?

ધીરજી. હા, એ પણ અમે જાણીએ છીએ.

ઠાકોર. ત્યારે તે કહો જોઇએ.

ધીરજી. જે કોઈ પોતાના ગુણના અભિમાનથી સઉને કુત્સિત કહે છે તેનુ પોતાનુજ કાળું મહો થાય છે.

મનહરછંદ

કોકિલાની કાયા ઘડી કંઠ તેનો સારો કરી,
કેવા રંગ દેવા દેવે દીલમાં વિચાર્યો છે;
પછી તેને પાંચ પ્રશ્ન પૂછીને પરીક્ષા કરી,
જાણી ગરવિષ્ટ તેથી ગરવ ઉતાર્યો છે;
કેવો હંસ? કેવો મોર? કેવાં શુક સારિકા છે?
જે પુછ્યું તેનો જવાબ "કૂ?" કહી પોકાર્યો છે;
કહે દલપત તેજકારણથી કરતારે,
કોકિલાની કાયા વિષે કાળો રંગ ધાર્યો છે. ૮૨

સાહેબ. તમને જે પુછીએ તેનો જવાબ દેવામાં તમે નકાર જાણવાના નહિ. કેમ વારૂ?

ધીરજી.

દોહરો

કદી નકાર કહે નહીં, દિલ ઉદાર દાતાર;
તો ચતુરાઈ ઉચારતાં, કવિ કયમ કહે નકાર.
જો અણસારે અધિપતી. કરે નકાર પ્રકાર;
તો શુભ કવિની શારદા, જડ થઈ જપે નકાર. ૮૩

સાહેબ. હિંદુસ્તાનમાં બહુ પ્રખ્યાત ગૃહસ્થો કિયા કિયા થઈ ગયા છે? તેઓનાં નામ કહો. કેમકે મારે ઇતિહાસનું એક પુસ્તક રચવું છે.

ધીરજી. **મનહરછંદ.**

પ્રથીરાજ રાસાથકી પડેછે પીછાન જે,
ચુહાણ પ્રથીરાજને વડા કવિ વખાણતા;
ભૂપ ભોજરાજ આજસુધી ભોજ પ્રબંધથી,
દીઠી આવે છે જે એને પંડિતો પ્રમાણતા;
આખા હિંદુસ્તાનમાં તો એવા એવા હતા નર,
ઉદારતા એની લોકો અંતરમાં આણતા;
ગુજરાતમાં જનમ્યો હતો રખીદાસ*, બીજા-
જનમ્યા ન જનમ્યા તે અમે નથી જાણતા. ૯૭

સાહેબ. ત્યારે હાલના વખતના કીર્તિવાળા ગૃહસ્થોની કીર્તિનો નોંધ તમે કાંઈ લખી રાખ્યો છે કે નહિ? કેમકે દેશમાં ફરવા નીકળીને તપાસ કરીને તે લખી રાખવાનો કવિનો ધર્મ છે, કવિએ પોતાના ઘરમાંજ બેશી રહેવું તે ઠીક નહિ.

ધીરજી. **મનહરછંદ.**

કિમત ન જાણે તેની કીરતી કરીએ કેમ,
કહો એના પિતાનું અમારે ક્યાં કરજ છે;
વગર તેડાવ્યા જઇ વદીએ વખાણ વડાં,
એ થકી તો ઘણું સારૂં અમારૂં ઘરજ છે;
જરતણા મદથી તે આંખો ખોલી જોતા નથી,
શારદાનો વરશીર અમારે જરજ છે;
જેને કવિજનની ગરજ નથી જણાતી તો,
એવા મગરૂરની અમારે શી ગરજ છે. ૯૮

પછી સાહેબે એક સરટીફીકેટ લખીને ધીરજીને આપવા માં-માંડ્યું અને કહ્યું કે તમારી તર્કશકિત ઘણી સારી છે. અને તમારી કવિતા સર્વોપરી છે માટે હું તમને આ સરટીફીકેટ આપુંછું તે લો. અને તેમાં મેં તમારી કવિતા તથા તર્કશકિતની તારીફ લખી છે. તે કોઇને દેખાડશો એટલે તેની તરત ખા-

---

*ગુજરાતી ભાષાના કવિને રખીદાસ શિવાય કોઇએ મદદ આપેલી જણાતી નથી.

તરી થશે.

ધીરજી. સાહેબ, ગ્રંથમાં લખ્યુંછે જે કસ્તુરીમાં સુગંધ છે, તે સાબીત કરવાસારૂ સોગન ખાઇને કે સાક્ષી આપીને કેહેવું પડતું નથી. તેમજ મારી કવિતા વિષે મને ખાતરી નહોય તો મારે આપ-સરખા ગૃહસ્થોને આજીજી કરીને સાક્ષી લઇને સહીયો કરાવવી પડે. પણ હુંતો જાણુંછું કે સાક્ષીઓની સહીઓ બતાવ્યાથી, તરત એવું જણાય કે તેમાં કાંઇ માલ નહી હોય માટે આજીજી કરીને લોકોની સાહેદીઓ કરાવી લાવ્યો છે. તેથી ઉલટી મારી કવિતાની કિમત ઘટી જશે. અને મારી કવિતા છે તેજ મારે સરટીફીકટ રૂપ છે. બીજાની સાક્ષી આપવાની મારે જરૂર નથી. મારા મનમાં અંદેસો હોય તો હું સાક્ષીઓ કરાવું.

મનહરછંદ.

સાહેબ, સોંપોછો સર્ટિફીકટ તે સારી વાત,
આપનું બોલેલું અંગિકાર હું બધું કરૂં;
પણ એક પ્રશ્ન પુછું, એનો તો ઉત્તર આપો,
કવિનુ કથેલું તજી કેમ હું નવું કરૂં;
કવિતા ને કસ્તુરી તે સાક્ષી વિના સિદ્ધ થાય,
હરઘડી એવું પ્રતિપાદન તો હું કરૂં;
એ વિના ઉત્તમ કામ કહે દલપતરામ,
સમજાવિ કહો સર્ટિફીકટથી શું કરૂં. ૯૯

દોહરો.

સંપ કરી કદિ સો જણા, કહે કનકને તુચ્છ;
પણ અંતે જૂઠા પડે, હોય હેમ જો સ્વચ્છ. ૧૦૦

સાહેબ. કોઇ સાહેબલોક ગુજરાતી કવિતામાં પૂરૂં સમજતા નહોય, તેવા પાસે તમારે જવું પડે તો આ સર્ટિફીકટથી તેના મનમાં કાંઇક અસર થાય.

પછી ધીરજીએ સરટીફીકટ લઇને ઉપકાર માન્યો.

દલ. હા સાહેબ, એજ.

સાહેબ. ગુજરાતના કવિયોએ સાહેબ લોકોને રંજન કરેલા ખરા?

દલ. ભર્તૃશતકમાં કહ્યા પ્રમાણે "अज्ञः सुख माराध्यः" કાંતો છેક અજ્ઞાની હોય તેને રંજન કરી શકીએ. પણ થોડું ઘણું શીખીને મગરૂર થઇને અધબળ્યા લાકડાની પેઠે ધુંધવતો હોય, તેને અમે રંજન કરિ શકિએ નહિ.

ત્યાં દેશળગઢવી આવીને સલામ કરીને ઉભા રહ્યા.

સાહેબ. એવો કિયો એક ગુણ છે? કે જેથી બધા લોકો વશ થાય.

દેશળ. એવોતો વિનય ગુણ, અને જીભની મીઠાશ છે.

ઇંદ્રવિજયછંદ. વિભાવનાલંકાર.

કીરતિ કોટિ ગણી વધિ કારમિ, કીરતિ કારણ દાન ન દીધું;
નામ અમૃત્ય કર્યું અવની તળ, આપ અમૃત્યનુ પાન ન પીધું;
દુર્જન જીતિ લિધા દલપત્ત, ન હાથ વિષે હથિયારજ લીધું,
જંત્ર ન તંત્ર, ન મંત્ર જપ્યા વિનયીજન વિશ્વ બધું વશ કીધું. ૯૦

જીભની મીઠાશ વિષે. ભેદકાતિશયોક્તિ.

કામ શુણી અરધે કથને જઇ, કાશદ તુલ્ય કરો કદી કૂદી;
શીત તૃષા ન-વિચાર કરો, ન વિચાર કરો રજની વદિ સૂદી;
લાડુ જલેબિ જમાડી જુઓ, અછતે પીરસો કદળીફળ છૂંદી;
કોડ કરો દલપત્ત કહે પણ, જીભ મિઠાશનિ વાતજ જૂદી. ૯૧

સાહેબ. ગુજરાતમાં સુધારાવાળાએ શાં શાં કામ કર્યાં?

દેશળ. સુધારાવાળાએ બડી બહાદુરી કરીછે. જે કામ થવાની આશા નહોતી એવાં એવાં કામ કર્યાં છે.

મનહરછંદ. નિદર્શના.

સૂતરના સાંચા લાવ્યા, સાંચા લાવ્યા છાપવાના,
તેતો વડી દેશ વિષે દોલત વધારી છે;
જંત્ર મંત્ર જાદુતણી ભ્રમના જે ભાગી નાંખી,
તેતો વડી વકરેલી વાઘણ વિદારી છે;
સારી સૌના અંતરમાં અસર ઉતારીછે જે,
એતો અહી આભમાંથી વાદળી ઉતારી છે;

કીધી કન્યાશાળાઓ જે કહે દલપતરામ,
તેતો મહા મણિધર માથે મેખ મારી છે. ૧૦૫

સાહેબ. તે જોઈને કુધારાવાળા દીલગીર થયા હશે?

દેશળ. ઇંદ્રવિજયછંદ. અસંગતિઅલંકાર.

ઇંજનમાં આગની ઉપજ્યો, અગનાનિનુ અંતર તેથી તપાવ્યું;
કામનિયો ભણિ કાપિ કુચાલ, કુલોકનુ કાળજુ તેથિ કપાયું;
માપથિ મેદનિ ક્ષેત્ર મપાય, કુમંત્રિતણું મન તેથિ મપાયું;
છાપથિ પુસ્તક પત્ર છપાય, છકેલનિ છાતિએ કષ્ટ છપાયું ૧૦૬

સાહેબ. દેશમાંથી હવે રાજ્યનુ અંધેર મટ્યું કે નહિ?

દેશળ. આગળનાં રાજ્યો કરતાં તો ઘણું સારૂં છે, તોપણ હજી કેટલી-
એક બાબતમાં અંધેર છે ખરૂં.

મનહરછંદ. વિશેષાલંકાર.

લાંચીયાનુ ગયું રાજ્ય તોય નથી ગઈ લાંચ,
જુલમી રાજા ગયા તેં જુલમ જાહેર છે;
લાકડાનાં ગાડાં મૂલ થોડું આપી લૂટી લેછે,
કેર કરનારૂં રાજ્ય જતાં કાળો કેર છે;
નિરખનું નામ લઈ દામ નથી દેતા પૂરા,
લૂટારૂ પીંઢારા જતાં લૂટ ઠેર ઠેર છે;
કહે દલપત દીન નાથ તેં આ દેસમાંથી,
આંધળો અમળ કાઢ્યો તથાપિ અંધેર છે. ૧૦૭

સાહેબ. પણ મુસલમાનોના રાજ્યનો જુલમ તમે ભૂલી ગયા, કે સાં-
ભરે છે?

દેશળ. મનહરછંદ. સ્મૃતિઅલંકાર.

હિંદુ મહીપાળતણી બેટીઓ બેગમો બની.
જોતાં તેની કબરો કંપારો ઉપજાવે છે,
જજીઆ વેરાની વાત જુનાજનો કહે જ્યારે,
ત્યારે અતિ હૈયામાંથી હીમત હરાવે છે;
દેવળને દેવની મુરતીઓ ખંડિત પડી,
દેહરાગાળામાં નિમાજ તો પઢાવે છે;

દેખી એવું ઠામ ઠામ કહે દલપતરામ,
જુલમી અમલની વખત યાદ આવે છે. ૯૫

સાહેબ. આ વાગતી ઘડીઆળનું એક કવિત કહો જોઇએ.

દેશળ. મહાકાળ (એટલે હમેશાંની વખત) ને અને એક માણસને સંવાદ થયો હતો તે સાંભળો.

મનહરછંદ. નિરૂક્તિઅલંકાર.

અરે મહાકાળ તને માપથી મપાય નહિ,
એવું અભિમાન મિથ્યા અંતરમાં ધરે છે;
સેકન મીન્યુટ ને કલાકના ટકોરા કરી,
આ જો ઘડીઆળ તારૂં માપતો ઉચ્ચરે છે;
કહે કાળ, હું અમાપ, માપવા જે મને ઇછે,
માપતાં ને માપતાં ઉમર ખોઈ મરે છે;
પંડિતોને પુછી જુઓ પોતે દલપતરામ,
એતો ઘડીઆળ માપ અવરનું[1] કરે છે. ૯૬

ઠાકોર. અમારી તરવાર અને તેની સાથે આ એક છરી છે તેનું કવિત કહો જોઇએ.

દેશળ. **મનહરછંદ.**

પેખી એક પાણી વાળી, કાંચળી ધરેલી કાળી,
રૂપાથી રૂપાળી, માયાવાળી છે મરદની;
આંખે જોતાં અણીયાળી, મજબુત મુંડવાળી,
પડે જેના પંડપર દેનારી દરદની;
પુત્રી કદી રાખે પાળી, હોય એક હાથ વાળી,
સ્વામી સંગ જવા સજ્જ થાય છે શરદમાં;[2]
દાખે દલપતરામ, નામ જોતાં નારી પણ,
મોટા મોટા મરદને મેળવે ગરદમાં. ૯૭

સાહેબ. વિચારવંત માણસનાં લક્ષણ કેવાં હોય?

---

૧ કલાક અથવા અવર એટલે બીજાઓનું માપ કરે છે, કે તે કેટલું જીવ્યો. મારૂં માપ થઇ શકે નહિ.

૨ શરદ રૂતુમાં દીવાળી ઉપર આસાસરે જવા સજ્જ થાય છે અને તરવાર મુલકગીરીમાં જવા સજ્જ થાય છે.

દેશળ. મનહરછંદ.

ધારવાનુ ધારે, નેં ન ધારવાનુ ધારે નહિ,
ધારવા ન ધારવાના ધારે જો આધારને,
બોલવાનુ બોલે, નેં ન બોલવાનુ બોલે ન,
જો બોલવા ન બોલાવાનો તોલ બોલનારને;
ભક્ષ્ય કરે ભક્ષ, નેં અભક્ષ્યનો ન ભક્ષ કરે,
ભક્ષ્ય નેં અભક્ષ્યનો જો લક્ષ ભક્ષકારને;
દેખવાનુ દેખે, નેં ન દેખે દલપત કહે,
જે દેખ્યાથી દેખનાર દેખે જમ-દ્વારને. ૯૮

રળિયો.[1] પરમેશ્વરે આંખો કરીછે તે સારૂં નરસું જોવા સારૂંજ કરીછે. માટે તમે કહોછો તે ઠીક નથી. એતો આંખનો ધર્મ આંખ કર્યા જાય, અને મનનો ધર્મ મન કર્યા જાય તેમાં આપણે શું?

દેશળ. ભાઈ આતો રાજસભા છે માટે અહીંતો શુદ્ધ વાચા બોલોકે જેવો રાજાની નીતિ સમાન તેનો બોજ પડે. અને જે બોલો તે કલમ ચાર લોકો શુદ્ધ જાણીને મનમાં ધરે નહિ, તો તે વાચા અને તે બધી વાત ગધાડાના જેવી અને તોલ વગરની, જેવી એક મજે ચાલે તેવી માન. અને જે વિચાર વિનાની વાચા બોલો, તેનો લોકો તો તોલ કરે. અને શુદ્ધ વાચા ધરવાથી સુખ જેવો ધર્મ ચાલે છે. કદાપિ રાજાની વાત પણ જો બોલતાં બુદ્ધિ સજે નહી, તો તે જક જેવી વાત જાણી; માટે સાતગમ મોકળી, એવી જેમ તેમ વાત બોલ નહિ. તે વિષે કવિત સાંભળ.

સોળ પાંખડીપ્રબંધ, ધનાક્ષરીછંદ.

વાચા બાલો શુધ જેવો રાજાનીતિ સામો બોજ,
ચાર લોકો ધરે સુધ જાણી જો ન તે કલમ;
જેવી તેતો વાચા ખરનીજ તે સગળી વાત,
વિના તોલે ચાલે જેમ એક મજે માંન તમ;

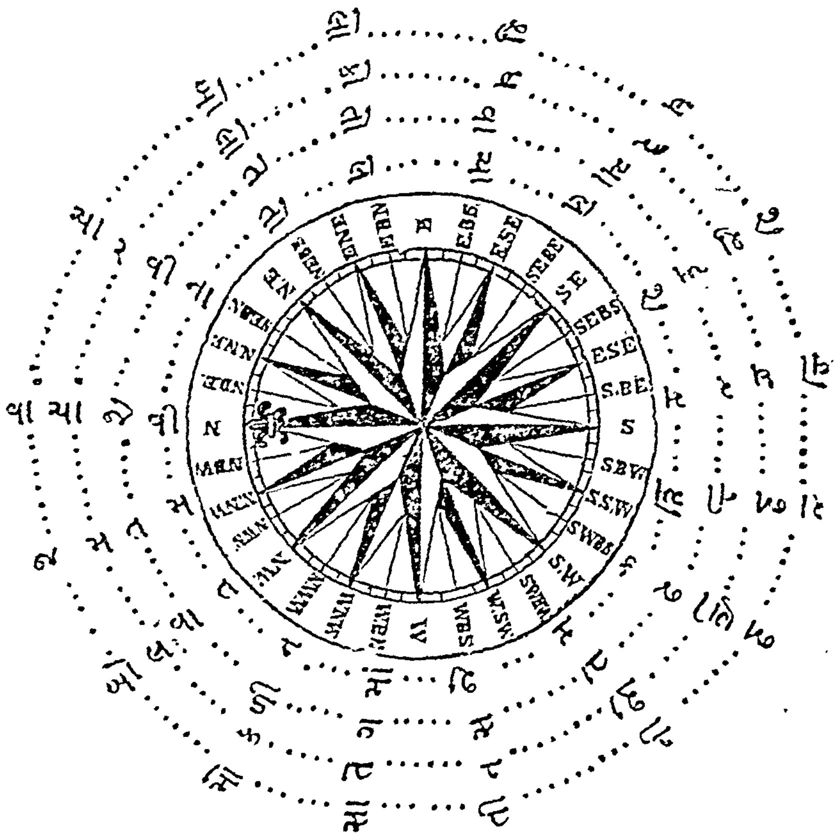
[1] જેમ વિલાયતમાં નામીઓ મશ્કરો બરથોલ હતો, તેમ અમદાવાદ જીલ્લાના રાણેસરમાં નામીઓ મશ્કરો રળિયોગઢવી થઇ ગયો છે; તેની કેટલીએક વાતો આખી ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. માટે વિદુષક જેવું બોલવું હોય ત્યાં અમે રળિયાગઢવીનુ નામ દાખલ કર્યું છે.

વાચા જે વિચાર વિના બોલો તેતો લોકો તોલે,
શુધ વાચા ધરે ચાલે જે સુખ જેવો ધરમ;
રાજાનીએ જાણી જકની જો તે મતિ ન-સજે;
સાતેગમાં મોકલી ન બોળ વાત જમતમ. ૯૯

સાહેબ. એ કવિતામાં કંઇ ચમત્કારી અલંકાર છેકે?

દેશળ. હા સાહેબ એમાં ચમત્કારી ચિત્રાલંકાર છે. એમ કહી, આ નીચે પ્રમાણે સોળ પાંખડીનુ કમળ ચીત્રીને, તેની દરએક પાંખડીનો એક એક અક્ષર અનુક્રમે લઇને કવિતનાં બે ચરણો વાંચ્યાં, પછી દરએક પાંખડીની આખી લીટીઓ વાંચીને બીજાં બે ચરણો વાંચી સંભળાવ્યાં.

સોળ પાંખડી કમળપ્રબંધ ધનાક્ષરીછંદ.

સર્વે સભાસદોએ તે ચિત્ર કવિતા હાથમાં લઇને વાંચી જોઇ. અને કહ્યું કે બહુ સારી યુકિત બનાવી છે.

સાહેબ. ક્ષમા વિષે એકાદ કવિત બોલો.

દેશળ. **મનહરછંદ.**

ક્ષમા થકી સદય સર્વ શત્રુનો વિનાશ થાય,
ક્ષમાથકી સર્વ સુખ પામીએ પલકમાં;
ક્ષમાથકી જગતમાં જશતો જરૂર જામે,
ઝેર ઝાળ ઝંપી જાય ક્ષમાની ઝલકમાં;
કુકથન કેરી કઠી કાળજે ગંઠાઇ ગાંઠ,
છુટી જાય છેકાછેક ક્ષમાની છલકમાં;
દીલ દીશ દૃષ્ટિ રાખી દેખો દલપત દાખે,
ક્ષમાની ખૂબી તો ખૂબ ખાસીછે ખલકમાં. ૧૦૦
કોઇ કહે સારો કે નઠારો કહે કોઇ કદી,
માન અપમાન નાંખો મનમાંથી મારી તે;
કનકનું પારખું કરે કનક કૂટનાર,
કાયામાં કનકને છે કેવું કષ્ટકારિ તે;
છેદન, દહન તથા તાડન, ઘષણ કરે,
દીપી દીપી દેહની દેખાડે તેજદારિ તે;
દેખી દેખી દુનિયામાં દાખે દલપતરામ,
શાણા લોક શીખીલો સોનાની રીત સારી તે. ૧૦૧
પછી સલામ કરીને ખુરશી ઉપર બેઠા;

आंक ८ मो.

એક બારોટ નીચે લખ્યા પ્રમાણે ઉંચેસ્વરે બોલતો આવે છે.

બાપ, આજસુધી તું કયાં સંતાઇ રહ્યો હતો. અમારાં પુસ્તકોને ઉધેઇ વળી ગઇ, કેટલાંક વેચી ખાધાં, અને અમારાં છોકરાં બીજી નોકરી કરવા લાગ્યાં.

સાહેબ. આ કોણ આવે છે?

દલ. એ વીજાપરના બારોટ ભગવાનદાસ છે. એમના ભાઇ ડુંગર બારોટ સારા કવિ અને ભકતરાજ થઇ ગયા. તેનાં બનાવેલાં ગુજરાતી ભાષામાં જુદા જુદા રાગનાં સારાં પદ છે, અને આ બારોટને કવિતા બોલવાનો તથા વાતો કહીને સરદારોને રીઝવવાનો માવરો છે. તથા જમાનગીરી કરેછે તેથી ઘણું કરીને સાદરામાં રહેવું પડે છે.

પછી બારોટ આવીને સલામ કરીને ઉભા રહ્યા.

સાહેબ. બારોટ તમારે કેટલા દીકરા છે? અને તે શું કામ કરે છે?

ભગવાન. મારો મોટો દીકરો લેબો ઇડરના મહારાજ સાહેબની હજુરમાં નોકર છે. અને બીજા મંગળદાસ છે, તે આપની કીર્ત્તિ સાંભળીને હવે કવિતાના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરે છે. તેનામાં કવિતા શક્તિ છે. ત્રીજો ભાઇબા છે, તે પણ એવું ધારે છે કે પરદેશમાં જઇને પણ કવિતાનો ખૂબ અભ્યાસ કરૂં. જો તેને પ્રભુ જીવતો રાખશે તો તે સારો કવિ થશે એવી આશા છે.

સાહેબ. વાદ વિવાદ કરતાં અંતે કોણ હારે? એ વિષે કવિત આવડતું હોયતો બોલો.

ભગ. ગઇરાતે ભવાયા રમ્યા, તેમાં એક સરદારનો, અને એક ફકડનો (રંગલાનો) વેષ આવ્યો હતો. પછી તે ફકડને પેલો સરદાર પકડવા ગયો એવામાં ફકડના પાયજામાનું નાડું સરદારના હાથમાં આવ્યું, તેથી ગાંઠ છુટી ગઇ; અને પાયજામો પડી જવા લાગ્યો. ત્યારે સરદારે કહ્યું કે નાડું બાંધ. ફકડે કહ્યું કે તું એમ બોલ, જે રંગલા બાપ, નાડું બાંધ, તો હું નાડું બાંધીશ. નહિતો નહિ બાંધું. પછી સદારે તેને બાપ કહેવાની ના પાડી. પણ વાદ

વિવાદ કરતાં અંતે સરદારે હારીને તેને બાપ કહ્યો; ત્યારે ફકડે ખુશી થઈને નાડું બાંધ્યું તે વિષે.

મનહરછંદ.

ફકડને પકડવા શાણો સરદાર જતાં,
નાડું છુટયું ફકડનું ત્યાં પેલો પોકારે છે;
ફકડ કહે તું મને બાપ કહે તોજ બાધું,
નહિતો ન બાધું તેની શરમ તો તારે છે;
મનાવતાં બીજી રીતે માને નહિ તેનું મન,
બાંધ બાપ નાડું, અંતે એમ તે ઉચારે છે;
દાખે દલપતરામ દેખીલ્યો એ દાખલાથી,
નિરલજ જીતે, અંતે લાજવંત હારે છે. ૧૦૨

સાહેબ. કેવી બહાદુરીને ધિક્કાર કહીએ?

ભગ. એક શીકારીએ વનમાં વાઘને અજાડીમાં નાંખ્યો હતો. તેને એક દયાળુ માણસે કાઢ્યો. ત્યારે વાઘે બહાદુરી કરીને તે માણસને મારી નાંખ્યો, પછી તે વાઘને એક પક્ષીએ ધિક્કાર કર્યો હતો.

મનહરછંદ.

ઝાડીમાં અજાડી મધ્યે, પાડી મુક્યો પારધિએ,
પાપી વાઘ, તને પીડા પૂરણ પમાડી છે;
દયાળુ મનુષ્યે દીઠો, દયા તેને દીલ આવી,
તેથી તેણે તારી બારી છુટ્યાની ઉઘાડી છે;
છાપો મારી છોડનારનાજ તેં છોડાવ્યા પ્રાણ,
તેમાં તેં શી જગમાં બહાદુરી જગાડી છે;
કહે દલપતરામ, કૃતજ્ઞતા કરી નહિ,
ખરેખરી કૃતઘ્નતા તેં કરી દેખાડી છે. ૧૦૩

સાહેબ. આળસ છે, તે એક દુર્ગુણ છે, તે અભિમાનની, લોભની કે ક્રોધની બરાબર કહીએ કે કેના જેવી કહીએ?

ભગ. **મનહરછંદ અનન્વયાલંકાર.**

આળસથી અભિમાન એટલું તો ઉત્તમ છે,
અભિમાનીને તો માન તાકવાનો ટેક છે;

લોભી પણ આળસુથી લાયક લેખાય લેશ,
લાલચથી લઈ એમે ઉદ્યમ અનેક છે;
ક્રોધીજન કઠણ કથનથી કુચાલ ઢાંકે,
વધારે નહીં તો પણ એટલો વિવેક છે;
આળસને કેના જેવી કહું દલપત કહે,
આળસ સમાન ભુંડી આળસજ એક છે. ૧૦૪

સાહેબ. ત્યારે ચોર, અને જુગારી. એ બેમાં સારો નરસો કોણ કહેવાય?

ભગ. મનહરછંદ. ઉપમેયોપમા.

ચોરી કરી ચોર પછી બોલે બહુ જુઠા બોલ,
જુગારીને જુઠા સમ ખાવા જીભે જોર છે;
ચોર ચોરી કરમ કરીને પાપે પેટ ભરે,
જુગારી જગતમાં ખરો હરામખોર છે;
ચોર ચીજ ચોરતાં ન લાવે લવલેશ લાજ,
જુગારો જુગારે જોતાં નિર્લજ નઠોર છે;
કહે દલપતરામ કેને ભલો ભુંડો કહું,
ચોર જેવો જુગારી, જુગારી જેવો ચોર છે. ૧૦૫

સાહેબ. દુર્ગુણોને શી રીતે ટાળી શકાય?

ભગ. મનહરછંદ.

ઢાલ જેવી ધીરજ ધરી અડગ ઉભા રહી,
ખડગ સમાન ક્ષમા ખૂબ ખખડાવીએ;
બખતર જેવો સંપ સજીએ સગા વાલામાં,
સેના જેવા સદા સદ્ગુણો સંપડાવીએ;
તુરગની તુલ્ય બુદ્ધિ તરંગ તૈયાર રાખી,
રથ જેવો મનોરથ ચંચળ ચલાવીએ;
દુશમનો જેવા દુરગુણો દલપત કહે,
હીમત રાખીને તે હઠીલાને હઠાવીએ. ૧૦૬

સાહેબ. રાવણ અને અૈરાવણની રીતભાત કેવી હશે?

ઠાકોર. જમની જમાત કેવી હશે?

રુકાક્ષર. વ્યંતરીઓ કેવી હશે?

રળીયો. ચોર કેવા હશે? મેં દીઠા નથી.

ભગ. મનહરછંદ. પ્રતિપાલંકાર.

જુલમી રાજાની નીતિ જોઇ તો શી જરૂર છે,
રાવણ ઐરાવણની ભુંડી રીત ભાતની;
જુલમી સીપાઇઓની જોઇ હોય જો જમાત,
જોવાની જરૂર શી છે જમની જમાતની;
ફુવડ નારીઓ જુઓ જેટલી નજરે ફરે,
જોવાની જરૂર મટે વ્યંતરીઓ જાતની;
કપટી વેપારી જુઓ કહે દલપતરામ,
ખાતરી તેથીજ થશે તસ્કર સાક્ષાતની. ૧૦૭

ઠાકોર. એક ધર્મગુરૂ એવું કહેતો હતો કે, જેનાં છોકરાં નહાનપણમાં ઘોડીઆમાંથી વરે તેની તો આબરૂ છે. વળી કેહેતો હતો કે દેશાંતરમાં જવાથી ધર્મ સવચાય નહિ. અને સ્ત્રીઓને ભણાવવી નહિ. તેનું શી રીતે સમજવું?

ભગ. મનહરછંદ અપન્હુતિઅલંકાર.

છોટાં છોકરાં વરાવી ફાવી શું ફુલાવાનુ છે,
ફુલાવાનુ ફોક એતો કાંટા છે કલેશના;
પ્રવાસની ના પાડે તે દેશના શું હિતસ્વી છે?
હિતસ્વી ન હોય એતો દુશમનો દેશના;
ધર્મનો ન મર્મ જાણે તે શું ધર્મ ગુરૂઓ છે?
ગુરૂઓ નહિ હરામખોર છે હમેશના;
વનિતાનો વિદ્યાભ્યાસ વારે તે શું વિદ્વજ્જન,?
વિદ્વજ્જન નહિ મોટા વૃષભ મહેશના. ૧૦૮

રળીયો. તમે ગમે તેવી કવિતા શક્તિ દેખાડો પણ, હું તમને બકું નહિ. મારા જેવી કવિતા તમારાથી બની શકે નહિ.

ભગ. તે કઇ કવિતા? અને સરસમાં સરસ કિયા વિષય ઉપર તમારી કવિતા છે? તે કહો એટલે બીજાઓની કવિતા સાથે સરખાવી જોઇએ,

રળીયો. મારી કવિતા બધીએ સરખી વખાણવા જેવી છે. પણ મૂર્ખ હોય તે બીજાઓની કવિતાને વખાણે છે.

ભગ. હંસાનો અને કાગડાનો સંવાદ સાંભળ.

મનહરછંદ.

કાગ કહે રાગ મારો હંસથી રસીક રૂડો,
અંગતણો રંગ પણ જાણનાર જાણશે;
મરદની મુછે રંગ હોય હંસ અંશ જેવો,
રંગ બાંધી, રંગ મુજ અંગ તુલ્ય આણશે;
પતિવ્રતા પતનીનો પતિ પરદેશ હોય,
પ્રતિજ્ઞથી તેતો મારા બોલને પ્રમાણશે;
શું કહું વિશેષ વાત શુણો દલપતરામ,
વિવેક વિનાના લોક હંસને વખાણશે. ૧૦૯

સ. હંસ કહે હાડીયા તું ચાડીયાની ચાલ છોડ,
બાડીયા તારા તે બોલ ચાહી કોણ ચાખશે;
આપનાં વખાણ આપોઆપ કરે આપ મુખ,
દુનિયાંતો દેખશે તેવાજ ગુણ દાખશે;
માન મળે તને, તો હું નથી અપમાન દેતો,
માન અપમાન જોગ માનવીઓ ભાખશે;
દાઝે બળ્યો દ્વેષ કરે તેથી દલપત કહે,
રાગ રંગ રૂડો ગણી તને કોણ રાખશે. ૧૧૦

૧ગ. જીવ ઘાલીને સારી પેઠે અભ્યાસ કર્યા વના કશું કામ આવડે નહિ. ખાલી મમત કરવો તે ખોટોછે. અને દૈવકૃપા પણ જોઇએ.

મનહરછંદ.

સોની કદી શ્રીમંતપણાથી ધંધો શીખ્યો નહિ,
ઘડવા પડે તો પછી ઘાટ ન ઘડી શકે;
તરવા ન શીખ્યો નર તરવાની તક પડી,
પાણીતણા પૂરથી તે પાર ન પડીશકે;
સુખપાલે બેશી ફર્યો, પછી પળ આવી પડે,
ચપળતા લાવી નહિં ઘોડલે ચડીશકે;
શસ્ત્રધારી હોય પણ શસ્ત્રવિદ્યા સાધ્યા વિના,
લશકર સાથે કદી તે નહી લડી શકે. ૧૧૧
રસોઇ શીખ્યા વિના સરસ ન રસોઇ થાય,

આફીશકે તો કદાપિ બાફણું બફાય છે;
હોય નહિ તારૂ, તેણે હાથ પગ હલાવ્યાથી,
પાર ન પમાય પણ પાણી ડખોળાય છે;
પંડિતના પુત્ર પાસે પુસ્તક અપાર હોય,
પઢ્યા વિના તો તેનાથી પાનાં ફેરવાય છે;
શસ્ત્રવિદ્યા સાધ્યા વિના દાખે દલપતરામ,
કટક કપાય નહિ, કોળાં તો કપાય છે. ૧૧૨

જોશી. બારોટ તમારૂં શરીર દુબળું કેમ છે?

ભગ. મારૂ શરીર એવુંજ હમેશાં રહે છે.

જોશી. તમારે હાલ પનોતી છે. માટે કોઇ તીર્થને કાંઠે ગ્રહના મંત્ર જપાવો, કે હનુમાનની બાધા રાખો.

ભગ. ઇંદ્રવિજયછંદ.

શી ગણતી ગ્રહની ગણિએ, ગ્રહનાથ[1] થયો ચિત ચાહી ચિતારો;
માન ઘટ્યું હનુમાનતણું, હનુમાન પિતા[2] બન્યો બેલ બિચારો;
તીરથ અર્થ ન સારિશકે, સઉ તીરથ દેવ[3] દિઠા દળનારો;
દેવતણો અધિદેવ[4] ભજો, અન્ય દેવ ઉપાસન સર્વ વિસારો; ૧૧૩

પછી બારોટ સલામ કરીને ખુરશી ઉપર બેઠા.

૧ સૂર્ય ફોટોગ્રાફી છબિયો પાડેછે. ૨ પવન ગાડી ખેંચે છે. ૩પાણી જળચકી ફેરવે છે. ૪પરમેશ્વર.

आंक ९ मो.

એક કવિ આવીને, સાહેબને સલામ કરીને ઉભો રહ્યો.

સાહેબ. આ કોણ છે ?

કવિ. એ દેવરાસણના જેતસી ગઢવી છે, તે વાતોડા કેહેવાય છે.

સાહેબ. વાતોડા એટલે શું ?

કવિ. કવિતા નહિ, પણ ફકત વાતો કરીનેજ સરદારોનાં મન રંજન કરે છે, એ બાબતમાં તેણે ઘણું માન મેળવ્યું છે. અને તેના કુટંબનુ ગુજરાત પણ એમાંથીજ તે ચલાવે છે.

સાહેબ. કેમ જેતસી ગઢવી. તમે કવિતા કાંઈ શીખ્યા છો કે નહિ ?

જેતસી. હા સાહેબ. વાતોમાં છુટક કવિત બોલવાં પડે છે,. માટે કેટલાંએક કવિત મેં મોઢે કરી રાખ્યાં છે.

સાહેબ. ચાતુર્માસના વરણનનુ એકાદ કવિત કહો જોઈએ.

જેતસી. ઇંદ્રવિજયછંદ.

ઘેરિ રહી ઘનઘોર ઘટા, [1]ચપળાની છટા ચહુપાસ તપાસું;
મોર કરે તતબીરથી તાંડવ, [2]ખાંડવ તુલ્ય બન્યું વન ખાસું;
કુંજ[3] સમાન કહે દલપત્ત, વડું [4]અરવિંદનુ [5]વૃંદ વિકાસું;
આતુરતાથિ કરે વિરહાતુર, ચાતુરનૂ ચિત્ત ચાતુરમાસું. ૧૧૪

મનહરછંદ.

વાદળું, કે ખૂરશી, ઇંદ્ર, કે ઈનિસાફદાર;
મેઘ ગર્જના, કે ગિરા છે શિરસ્તેદારની;
વીજળી, કે વકીલ છે. તારા, કે જોનારા લોક;
શશિ સૂર્ય છે, કે છબિ સાક્ષી પૂરનારની;
ધરી જળ ધારાઓ, કે લખણો છે લખવાનો;
મેદની[7] મંડાણ, મોટી બુક છે ઠુમારની;
દાખે દલપતરામ, દુકાળ સગાળ લડે,
કળી શકે કોણ, વાત ન્યાયના આકારની. ૧૧૫

---

૧ વીજળી. ૨ દેવનુ વન. ૩ કુંડ. ૪ કમળ. ૫ ટોળું. ૬ વાણી. ૭ પૃથ્વી.

સાહેબ. ચોમાસાની આઠમની રાતનું વરણન કરો.

જેતસી. ગયા શ્રાવણ શુદી આઠમની રાતે વાદળાં દોડતાં હતાં પણ વ-
ધાંદ થતો નહોતો, તે રાત એક સ્ત્રીના જેવી શોભતી હતી, તે
સમે એક કવિત મેં રચ્યું હતું.

મનહરછંદ,

છુટા છુટા બુટાવાળી બહુ સારી સાડી ઓઢી,
કાળિકા સમાન રાત્રી બાળિકા બિરાજે છે;
અર્ધચંદ્રને આકારે કનકનુ આભૂષણ,
છાજે એવું જુઓ એની છાતીપર છાજે છે;
અંચળને છેડે છાતી ઢાંકે છે ને ઉડી જાય,
પવનની ગતિ અતિ એવી વધી આજે છે;
ઠરીને જુઓ આ ઠામ, દાખે દલપતરામ,
લાયક મરદોને નિહાળી નારી લાજે છે. ૧૧૬

એવામાં એક કારભારી આવ્યો, તેણે સોનાનાં ઘરાણાં, તથા
ઉમદા પોશાગ પેહેર્યો હતો. તે સઉને સલામ કરીને, કવિને બે-
સવાની ખુરશી ઉપર પોતે બેઠો. અને કવિને સલામ પણ ક-
રી નહિ તેથી સઉ સભાસદોના મનમાં એવું આવ્યું કે તેનામાં
વિવેક નથી.

સાહેબ. આ કોણ છે ?

ઠાકોર. એ એક કારભારી છે. તે બહુ હુશીયાર ગણાય છે. એક સમે
સોનુ. રૂપું, વગેરે કેટલીએક ધાતુ અમે ખરીદ કરી હતી. તેનો
હિસાબ કરતાં ઘણા લોકો ઘુંચવાયા હતા. પણ આણે તરત
હિસાબ કરી આપ્યો, ધાતુની ધાતો તેને બહુ યાદ છે. અને
એકજ નહિ, પણ ઘણા ધંધા તે કરે છે, રાત ને દહાડો તેનાં
કારખાનાં ચાલતાં હોય છે, તેથી તે ખૂબ રળે છે. અને ભ-
લાં ભલાં ઘરાણાં પહેરવા ઉપર બહુ ભાવ છે. અને કશા
અપલક્ષણની દુર્ગંધ તેનામાં નથી. વળી કચેરીના લોકો તેની
આબરૂ ગણે છે. કવિના કામમાં આવે એવા પદ્યબંધ પ્રબંધો
રચે છે. અને એવો ટેકવાળો છે કે, ઘણી તરેહના ટેક રાખે
છે, તેમાંનો એક પણ કોઈ છોડાવી શકે નહિ.

સાહેબ. કવિરાજ, આટલા બધા ગુણવાળા પુરૂષનુ એક કવિત કહો જોઇએ.

જેતસી. સાહેબ, એટલો બધો અર્થ એકજ કવિતમાં લાવવો મુશકેલ છે. તો પણ મારી શક્તિ પ્રમાણે કહું.

ઇંદ્રવિજયછંદ.

ધાતુનિ ધાત ભણી ભલિ ભાત, રળે દિન રાત ધરી બહુ ધંધો;
ભાવ ભલેજ ભલાં ધરિ ભૂષણ, દે તજી દૂષણથી દુરગંધો;
રાજ સભાસદ લાજ ગણે, કવિરાજ કરે પદબંધ પ્રબંધો;
ટેક અનેક, ન છેક છુટે; પણ એક વિવેક વિના નર અંધો. ૧૧૭

ઠાકોર. એક નવો મિત્ર હાલ અમને મળ્યો છે. તે પંડે ગમેતેવો હોય, પણ અમારૂ કામ એનાથી થાય એવું જણાય છે.

જેતસી. મનહરછંદ

મીંઠલ આહાર, તે ન જાણીશ આહાર કર્યો,
કરેલા આહાર સુધાં બાહેર કઢાવશે;
પાપણીને પરણી, ન જાણીશ જે સુખ પામ્યો,
પામેલું એ સુખ, દુખ રૂપ દેખડાવશે;
અનીતિનુ નાણું તે, ન જાણીશ કમાયો નાણું,
કમાયેલા નાણાનાય કાંકરા કરાવશે;
દુષ્ટ મિત્ર દેખીને ન રીઝો દલપત કહે,
ખરા મિત્ર સાથે પણ ભેદ ઉપજાવશે. ૧૧૮

ઠાકોર. સત્યવાદીની પરીક્ષા કેમ થાય?

જેતસી. ખરી પરીક્ષા કરવી હોય તો, તેને વર્ત્તમાનપત્રનો એડીટર બનાવવો. પછી જોવું કે પોતાના વગવાળાની વાત કેવી લખે છે, અને બીજાની કેવી લખે છે. તે ઉપરથી તરત પરીક્ષા થાય, કે તેને મુનસફનુ કામ સોપ્યું હોયતો કેવું કરે! એક રાજા પાસે મુનસફની પરીક્ષા આપવા સારૂ, પાનાચંદ નામે વાણીઓ ગયો હતો. તે સમે રાજા સોગઠાં બાજી રમતો હતો.

મનહરછંદ.

મુનસફી કામની કરો પરીક્ષા પૃથીનાથ,
પાનાચંદ નામે કોઈ પુરૂષે કહ્યું જઇ;

પૃથવીપતિ તે પળે પાસા ખેલતો હતો, ને
પાસે બેઠો પાનાચંદ દૃષ્ટિ ખેલમાં દઇ;
રાગના ત્યાં પડ્યા બાર, પક્ષ રાખી પાને કહ્યું,
પડ્યા છે પોબાર, સામી સોગઠી મરી ગઇ;
કહે દલપતરામ પૃથવી પતિએ કહ્યું,
પાનાચંદ હવે તારી પરીક્ષા પૂરી થઇ ૧૧૯

ઠાકોર. ધર્મ વિષે એક કવિત કહો જોઇએ.

જેતસી. ઇંદ્રવિજયછંદ.

શું થયું સાકર ખાંડ સહીત રસોઇ રૂડી ઘરમાં નિત્ય રાંધ્યે;
શું થયું જો નૃપ સર્વની સાથ સદૈવ સનેહનુ સાંધણ સાંધ્યે;
શું થયું આરસ[1] સુંદરથી, દર-અંદર અંદર મંદિર બાંધ્યે;
ધર્મ ધર્યાન દિલે દલપત્ત, કુકર્મનિ કાવડ તો રહિ કાંધે. ૧૨૦

રળિયો. જેતસી ગઢવીના દેવતો મોચી છે (એમ કહી મશકરી કરી.)

જેતસી. દોહરો.

રચી ચરમનાં પૂતળાં, અખંડ સર્વ અવેવ;
જે પછિ તે જિવતાં કરે, તે મોચી મુજ દેવ. ૧૨૧

મનહરછંદ.

ચામડાનાં પૂતળાં રચે છે ચતુરાઇ કરી,
ચામડાના બળદો, ને બકરાં બનાવે છે;
ચામડાના હાથી ઘોડા હજારો હજાર રોજ,
જુના ભાગી જતા જાય નવા નીપજાવે છે;
ચામડાની ગાયો ભેંશો શુદ્ધ દુધ દોવા દેછે,
ચામડાના પોપટને રાણીઓ પઢાવે છે;
કરે એવાં એવાં કામ કહે દલપતરામ,
એવા મોચીની અમોને ભકિત ભલી ભાવે છે. ૧૨૨
જેની જોતાં ગામો ગામ, પેઢીઓ છે ઠામોઠામ,
ચામડાના ધંધાવાળો વડો તે વેપારી છે;
જુનાં જુનાં ચામડાનો છેક ચૂરેચૂરો કરી.
તે ચૂરાનાં તાજાં રચે તેવો હુશીઆરી છે:

[1] આરસ પહાણ.

મોટા મોટા લોક તેના માલની સંભાળ રાખે,
ભૂપતિના ભૂપ જેવા જેના કારભારી છે;
દેશોદેશમાં છે નામ કહે દલપતરામ,
એવા મોચીને વિશેષ વંદના અમારી છે. ૧૨૩
હાડકાની માળો માંસવાળો રૂધિરાળો રચી,
કાચ જોડ જડ્યા કોણ જાણે કેમ કોચિને;
ચતુરાઇથી ચડાવ્યું ચામડું રૂપાળું આણું,
ટેભો ન જણાય કેમ ઘાલ્યો આર ઘોચીને;
હાલે ચાલે હામ ઘાલે, ભાલે લડે ભેળ પાડે,
પ્રૌઢ જેવા પર્વતની પાડે ટોચ ટોચિને;
કેવું ચામડાનું કામ કીધું દલપત કહે,
માન મેલી મોટો દેવ માનુછું તે મોચિને. ૧૨૪

ઠાકોર. જેણે જેમ માની લીધું તે ખરૂં.

જેતસી. ઇંદ્રવિજયછંદ.

માનિ લિધાથિ થયું મન માનતું, ક્યાંઈ કદાપિ શુણ્યું નથિ કાને;
સત્યજ સત્ય ગણાય સદૈવ, અસત્ય ગણાય અસત્ય નિદાને;
શું થયું જો દલપત્ત કહે કદિ, લેખ લખ્યો શુભ પુસ્તક પાને;
વ્યર્થ કુટે શિર અર્થ સરે નહિ, પથ્થરને મણિ-પારસ માન્યે. ૧૨૫

સાહેબ. તમે કિયા કિયા દેશ જોયા છે?

જેતસી. હું આખી ગુજરાતમાં તેની હદ સુધી ફરી વળ્યોછું રાજકોટ, અમદાવાદ, વડોદરા ઇત્યાદિ શહેરો મેં જોયાં છે.

સાહેબ. ગુજરાતનો નકશો તમારી સાથે હતો? કે શાથી તમે જાણ્યું જે હવે ગુજરાતની હદ આવી રહી.

જેતસી. નકશો તો મેં કદી દીઠો નથી, પણ જ્યાં ગુજરાતી પાગડી દીઠી નહિ, મુગલાઇ ઘાટની, પારશી ઘાટને મળતી કે દક્ષણી પાઘડીઓ દીઠી; તથા ગુજરાતી ભાષા પણ ગડબડ બોલાતી સાંભળી ત્યારે મેં જાણ્યું કે હવે ગુજરાતની હદ આવી રહી. જેમ સમુદ્રમાં જતાં ડોળું પાણી આવ્યાથી કાંઠો ઢુકડો આવ્યો જાણીએ છીએ.

દોહરો.

સાંચરતાં સાગર વિષે, કાંઠો કેમ કળાય;
જળમાં મળ ભળવાથકી, ડોળું જળ દેખાય. ૧૨૬

સાહેબ. ગડબડ ગુજરાતી કેવી હોય?

જેતસી.

દોહરો.

શંકરને[1] સંકર[2] કહે, શાર[3] કહે છે સાર[4];
ખસ[5] ને ખશ[6] જુદાં નહીં, એ ગડબડ ઉચ્ચાર. ૧૨૭

મનહરછંદ

આરાને ઓવારો કહે, બીનો તેતો બીધો કહે,
ધોચવું કહેવું ત્યાંતો બોકવું તે કહે છે;
લ્યોને સાટે લો કહે, ને દ્યોને સાટે દો કહે,
ગોરચને બદલે ગોર સાંભળીને સહે છે;
ડોશી, માશી જોશીને તો ડોસી, માસી, જોસી કહે,
હશે કહેવાનુ ત્યાંતો હોસે શબ્દ વહે છે;
એવી ગડબડ ગુજરાતી જ્યાં બોલતી હોય,
ત્યાંથી ગુજરાત તણી હદ આવી રહે છે. ૧૨૮

પછી સલામ કરીને ખુરસી ઉપર બેઠા.

૧શિવ. ૨ભેગવાળો. ૩વિંધ ૪તત્વ. ૫ખસનો રોગ. ૬ક્રિયાપદ.

અંક ૧૦ મો.

એક કવિ સભામાં ખુરશી ઉપર બેઠા હતા તે આ નિચે લખેલો સોરઠો બોલ્યા.

સોરઠો.

વિસરી જશે કો વાર, હકુમત *હનરાબલ તણી;
પણ નહિ પડે વિસાર, કીર્તિ કદી કિન્લાકની. ૧૩૨

સાહેબ. આ ક્યાંના કવિ છે?

દલ. એ અમદાવાદના કવિ ઉત્તમરામ નૌતમરામ વીસળનગરા નાગર છે. તે અમદાવાદમાં આપને મળ્યા હતા. તેમના બાપના કાકા આદીતરામજી કવિને માનાજી ગાયકવાડ પાસેથી કવિતાના ઇનામમાં "છોગાળું" એવા નામનુ ગામ વીસનગર પરગણામાં મળેલું છે, તેની ઉપજ દર સાલ હજાર રૂપૈઆની છે, તે આદિતરામ કવિની ભાણેજીના દીકરાને હજી સુધી મળે છે. અને આદિતરામજીના પિતા કેવળરામજીએ અમદાવાદના નવાબ કમાલખાંના હુકમથી હિંદુસ્તાની ભાષામાં "બાબીવિલાસ" નામે ગ્રંથ રચેલો છે. તેથી તે નવાબના વંશના જુનાગઢ, રાધનપુર, અને વાડાશીણોરના નવાબોએ વર્ષાસન કરી આપેલાં છે તે અદ્યાપિ સુધી આ ઉત્તમરામજીને મળે છે. ઉત્તમરામજીએ કવિતા રચવાનો મહાવરો રાખ્યો છે.

સાહેબ. કવિરાજ, વાણીમાં વધારે માલ હશે, કે વિચાર શકિતમાં?

ઉત્તમરામજી. કવિત.

વાણી, ને વિચાર શકિત, વિશ્વમાં અમુલ્ય વસ્તુ,
એથકી અનેક જ્ઞાન મેળવેછે માણસો;
બંનેમાં બહુજ માલ બંનેનો તેવોજ તાલ,
એકેને અધિક ઓછી જરૂર ન-જાણશો;
વાણી છે શરીર, ને શરીરી છે વિચાર શકિત,
અંતરમાં એકેનો અનાદર ન-આણશો;
સારી રીતે શણગારી, બંનેને શોભાવો સારી,
કહે દલપત મિથ્યા મમત ન-તાણશો. ૧૩૩

---

*હનરાબલ કંપનીની

સાહેબ. વિલાયતી ગાડી વિષે બોલો જોઇએ.

ઉત્તમરામ. સવૈયો.

આગળ હોય સિપાઈ ઉભા, અને અશ્વ અનૂપમ હોય અગાડી;
સારથિ બે શણગાર સહીત, ચલાવે તુરંગમ ચોટ લગાડી;
પોઇશિ, પોઇશિ, પાઠ કરે મુખ, પંથ જતા જન કાન જગાડી;
દેખિ જુઓ દલપત્ત કહે. સુ-વિમાન સમાન વિલાયતિ ગાડી. ૧૩૪

સાહેબ. જુઓ આ મહારાણીજીનો શિક્કો. એમાં એવું લખેલું છે કે "ભલું ચહાનારનુ ભલું ને ભુંડું ચહાનારનુ ભુંડું" એ કહેવત વિષે એક બે કવિત કહો.

ઉત્તમરામ. કવિત.

દાણા વેચનાર દાણા સંઘરી દુકાળ માગે,
દેખાશે દુકાળ એવા દાણા-વેચનારને;
બીજાને બુડાડવાને ખરે ખાત ખોદે ખાડ,
જણાશે જોખમ એવી ખાડ ખોદનારને;
કોઇકને કષ્ટ દેવા રસ્તા વચે કાંટા વેરે,
વાગશે વિશેષ કાંટા કાંટા-વેરનારને.
ભલું સૌનુ ઇચ્છશે તેનુ તો ભાઈ ભલું થશે,
બુરૂં થશે બીજાઓનુ બુરૂં ઇચ્છનારને. ૧૩૫
સાબતીનો જીવ લેવા સિંહને જગાડે જઈ,
જરૂર તો મોત થાય તે જગાડનારનુ;
પારકી અકીરતિનુ વાજું જે વજાડે વડું,
વાજે અપજશ-વાજું તે વજાડનારનુ;
લોભથી કે દ્વેષથી જે લોકનુ લગાડે ઘર,
લાગી ચુક્યું ઘર જાણો તે લગાડનારનુ;
સુધરે સુધારનારનુ, ને દલપત કહે,
બગડે બેશક બીજાનુ બગાડનારનુ. ૧૩૬

સાહેબ. મહારાણીના મુગટને આશીર્વાદ આપો.

ઉત્તમરામ. સવૈયો.

દિગ્વિજયી વિજયા-કુંવરી, વિજયાદશમી લગ સૂધિ વિરાજો;
લાજ-જહાજ, ગરીબ-નિવાજ, સદા શુભ રાજ-સમાજ ગણાજો;

બાળકની પ્રતિપાળક માત છે, તેમ પ્રજા પ્રતિ પાળક થાજો;
રાજ કરો મહારાજ કૃપાયકિ, તાજ રહો શિર ઊપર તાજો. ૧૩૭

સાહેબ. વારૂ ફોટો ગ્રાફી છબી પાડનારની, અને ચીતારાની કળા ઉત્તમ કે હેવાય, કે કવિની.

ઉત્તમ. વિક્રમ અને ભોજની પાસે હુશીઆર ચીતારા હતા, પણ તે રાજાઓની કીર્તિ કવિયોએ જેવી અમર રાખી છે, તેવી ચીતારા રાખી શક્યા નથી કહ્યુંછેકે

સવૈયો.

ઉજ્જયિની પતિ પાસ હતા બહુ, ચંચળ ચિત્ત ચતૂર ચિતારા;
આકૃતિ ઊપરની અવલોકી, અતી ચતુરાઇથિ ચીતરનારા;
એ છબિ આજ અહીં ન રહી કહિં, વાત કરેન કહીં વણઝારા;
ચિત્ર ચરિત્રતણાં ચળકે બહુ, માંડિ ગયા કવિ લોક અમારા. ૧૩૮

સાહેબ, માણસની આશા કેવીછે? તે વીષે એક કવિત કહો.

ઉત્તમ. ભૂ મધ્ય રેખાએ રહીને જોઇએ તો ધ્રૂવનો તારો પૃથ્વીને અડ્યો હોય એમ દેખાય. પછી તેના સામા સો સો મૈલ જઇએ, તેમ તેમ દરસૈકડે પા ઘડી દહાડો ચડ્યા જેટલો ધ્રુવનો તારો ઊંચો જણાય. કહ્યું છેકે

કવિત.

ભૂમિ મધ્ય રેખાપર રહીને જો ભાળીયે તો,
દીસે ધ્રૂવતારો જાણે અવનીને અડ્યો છે;
સનમુખ ચાલી મૈલ સોળસેં જુઓ તો ઊંચો
ચળકશે જાણે દિન ચાર ઘડી ચડ્યોછે;
જેમ જેમ જૈએ સામા, તેમ દર સો સો મૈલ,
પા ઘડી પ્રમાણમાં ઊંચો નજરે પડ્યો છે;
એમજ આશાનો અંત અળગો રહે અત્યંત,
પાસે પાસે જઈ કહો કોઇએ પકડ્યો છે? ૧૩૯

સાહેબ. વારૂ કેવા જનો પોતે અસુલ્ય હોય પણ પછીથી શસ્તા થઇ જાય?

ઉત્તમ. **સવૈયા.**

ઠસતા ઠસતા ઠિક આખર ઠાઠ, ધજા ધરિ ધર્મતણી ધસતા;
ફસતા ફસતા ફરિ ફેલ વિષે, વિષયી જન સંગ વિષે વસતા;

અસતા અસતા પછી ખૂબ ગયાજ, તજી રૂડી રીત તણા રસતા;
પસતાય પછી દલપત્ત કહે શસતા નહિ તેહ થઇ શસતા. ૧૪૦

સાહેબ બે સગા ભાઇઓ હોય. પણ તેઓની બુદ્ધિ અને નશીબ સરખાં હોતાં નથી. તે વિષે કહો જોઇએ.

ઉત્તમ.

સવૈયો.

પંખી થકી પ્રગટે પણ પંખિજ, ચારપગાં પશુ ચારપગાંથી;
થાય વનસ્પતિમાંથી વનસ્પતિ, માણસ તેમજ માણસમાંથી;
ન્યૂન વિશેષ ન- લેશ દિસે તન, માત તથા તન તાત તણાંથી.
દેહ મળે દલપત્ત કહે, પણ બુદ્ધિ, નશીબ, બરાબર કયાંથી?- ૧૪૧

એવામાં એક બાવો ઇડરના મહારાજ પાસે રેહેતો હતો, તે બોલી ઉઠયો. કે અમારે ભભૂત લગાવવાનો; ગેરૂ લગાવવાનો, વગેરેના મંત્રો છે. માટે તમે આ ટીલું કર્યું છે તેનો મંત્ર તમે જાણતા હો તો બોલો. નહિતો ટીલું ભુંશી નાંખો.

એકઠાકોર. ત્યારે બાવાજી. લંગોટી વાળવાનો પણ મંત્ર હશેકે?

બાવો. લંગોટીનો મંત્રતોનથી.

ઉત્તમ. લંગોટીનો મંત્ર હું જાણુંછું.

ઠાકોર. બોલો જોઇએ.

ઉત્તમ. એક છોકરો તેના બાપના કહ્યામાં રહ્યો નહિ. અને કશું ભણ્યો નહિ. તેથી મોટો થઇને બાપથી જુદો થઇ રખડતો ફર્યો. અને છેલી વારે બાવો થયો. તેને દીક્ષા આપતી વખતે તેનો ગુરૂ પાનાં ફેરવતો હતો, ત્યારે પેલા છોકરાને બાપે પુછ્યું કે પાનામાં શું જુઓછો? ગુરૂએ કહ્યું કે આ છોકરાને લંગોટી વળાવાનો મંત્ર ખોળુંછું. છોકરાને બાપે કહ્યું કે તે મંત્ર મને આવડેછે. પછી નીચે લખ્યા પ્રમાણે કહી દેખાડયો.

સવૈયો.

સારિ શિખામણ તું ન શિખ્યોજ, શિખ્યો ખળતા-જ ખરેખરી ખોટી;
તેં કથનો કદિ કાન ધર્યાં નહિ, મેં તુજ કાજ કહ્યાં પણ કોટી;
બાવન અક્ષરની બરફી બની, બેશિ બરાબર તેં નહિ બોટી;
લક્ષ્મિ મળ્યાનિ હવે તજિ લાલચ, લાડકડા સુત વાળ લંગોટી. ૧૪૨

એવામાં એક ઘરડી ડોશી, કેડેથી બહુ વાંકી વળેલી રસ્તે ચાલી જતી હતી તે સહુની નજરે પડી. ત્યારે બાવાએ કવિને પુછ્યું કે પેલી

ડોશીએ રસ્તામાં કાંઈ વસ્તુ ખોઈ હશે, તે ખોળતી જતી હશે, કે શા વાસ્તે આટલી બધી વાંકી નમીને ચાલતી હશે!

ઉત્તમ. એક એવી ડોશીને તમારા જેવા કોઇ જુવાને પુછ્યું હતું તેનો ઉત્તર ડોશીએ આપ્યો હતો. તેનુ એક કવિત છે.

સાહેબ. બોલો જોઇએ.

ઉત્તમ. કવિત.

કેડેથી નમેલી ડોશી દેખીને જુવાન નર,
કહે શું શોધો છો. કશી ચીજ અછતી રહી;
કહે ડોશી બાળપણું ખબર વિના મેં ખોયું,
જુવાનીમાં દીવાની તારા જેવી ગતી રહી;
છવાઈ જરાની છાયા. કાયાના વિંખાયા બંધ,
ગાયાન ગોવિંદરાયા, માયામાં મતી રહી,
ઝુકી ઝુકી ડોકી વાંકી રાખી દલપતરામ,
જોતી હું ફરૂંછું જે જુવાની કયાં જતી રહી. ૧૪૩

બાવો. (એક ઘરડા ઠાકોરને) કેમ કાકા, ખરી વાત કે!

ઠાકોર. હા, મહારાજ, ખરીવાત.

બાવો. (કવિને) काका સંસ્કૃતમાં કેને કેહેવાય!

ઉત્તમ. કાગડાને.

બાવો. ત્યારે ઘરડા માણસને કાકા કેમ કહેતા હશે!

ઉત્તમ. સવૈયા.

જોબનમાં જુવતી જર કારણ, સાંખી રહ્યા શિર સંકટ શાકા;
પ્રૌઢ પણે દલપત કહે, તતબીર તણા ન-તજ્યાજ તડાકા;
અંશ વિશેષ †મરાળ બરાબર, કેશ થયા પરિપૂરણ પાકા;
તોય કર્યો ન પ્રપંચ નિવારણ, કારણ એજ કહે સહુ કાકા. ૧૪૪

એવામાં તે ઠાકોરનો પગ બાવાજીને અડકયો. તેથી બાવાજીને ક્રોધ ચડયો.

સાહેબ. જગ્યાની સંકડાશ હોય તો મોકળાશ કરીએ. કેમ તમે એટલામાં સમાઈ શકતા નથી કે!

ઉત્તમ. હેત હોય તો એક વેંતમાં સમાય, અને હેત ન હોય તો આખી

---

†હંસ.

પૃથ્વીમાં પણ સમાય નહિ. કહ્યું છે કે-

કવિત.

હોય જો હૈયામાં હેત, વેંતમાં વિશામ કરે,
દારૂ સાથે દારૂ રેહેછે જુઓ જહાનમાં;
દારૂ અને દેવતાને દ્વેષ જો વિશેષછે તો,
માય નહી, પાત્ર મોટામાટલા સમાનમાં;
શીમાડાને માટે મહીપતિયો સંગ્રામ સજે,
તો શી રીતે તે સમાય સાંકડા સંસ્થાનમાં;
કહે દલપતરામ રમા સાથે રમાનાથ,
પ્રીત છે તો પોઢી રહે પ્રાગવડ-પાનમાં. ૧૪૫

સાહેબ. ધનમદ, વિદ્યામદ, જોબનમદ અને અધિકાર વગેરે દરએક મદથી- આંધળા થઇ જવાય. ત્યારે ચારે મદ ભેળા થાય તો કેમ થાય?

ઉત્તમ.

સવૈયો.

જોબનનો મદ, ને ધનનો મદ, તેમ ત્રિજો અધિકાર તણો છે;
વિદ્વતતા મદ તેથિ વિશેષ, હમેશ ઘટે નહિ એમ ઘણો છે;
અંધ થવાય એકેક મદે, મદ બે મળતાં બદલો બમણો છે;
દેખિ શકે દલપત્ત કહે કેમ, ચાર મળ્યે મદ ચારગણો છે. ૧૪૬

દોહરો.

મદથી મનુષ્યતા મટે, હોય બુદ્ધિની હાણ;
જે એવા મદ જીરવે, જેવડા જન જાણ. ૧૪૭

સાહેબ. હિંદુશાસ્ત્રમાં એવો દાખલો હશે, કે મોટા સત્યવાદીને જુઠું બોલવું પડ્યું હોય?

ઉત્તમ. લાખોની લાંચ આપતાં જુઠું ન બોલે, એવા યુધિષ્ટિર રાજા, મિત્રોના પક્ષ માટે લગાર જુઠું બોલ્યા હતા, તેથી તેમની અપકીર્ત્તિ આજ સુધી રહી છે. લડાઇમાં અશ્વથ્થામા પડ્યા, એવું યુધિષ્ટિર બોલે તો, તેમનું બોલ્યું સાચું માનીને કૌરવની ફોજ નાશી જાય એવું હતું. માટે અશ્વથામા નામના હાથીને મારી નાખીને યુધિષ્ટિર પાસે સાખ પૂરાવી. ત્યારે યુધિષ્ટિરે કાને હાથ દઇને કહ્યું કે અશ્વથામા નામનો નર, કે હાથી પડ્યો ખરો.

સ્રગ્ધરાવૃત્ત.

લાખોની લાંચ લેતાં જરથકિ જન જે, બોલ જૂઠા ન બોલ્યા,

સ્વાર્થે, કે સંકટે તે, સુખ દુખ સહીને, સત્યતાથી ન ડોલ્યા;
સાતે સિંધૂ તરીને, પછી અપજશની ખાડમાં કીર્ત્તિ ખોવા;
મિત્રોના પક્ષ માટે અસદ ઉચરિયા, કુંજરો વા, નરો વા. ૧૪૮

સાહેબ. માણસમાં હરેક ગુણ થોડા થોડા હોય તે ઠીક, કે એકજ ગુણ પૂરો હોય તો ઠીક.

ઉત્તમ. બીજા ગુણ થોડા થોડા હોય તો ઠીક, પણ એક ગુણ તો પૂરો જોઇએ. કહ્યું છે કે—

દોહરો.

અધુરા ગુણો અનેકથી, ગુણિજન નહીં ગણાય;
પરિપૂરણ ગુણ એક પણ, વિશ્વ વિષે વખણાય., ૧૪૯

સવૈયો.

મણિમાંહિ નહીં રસવાસ, સુવાસ, પ્રકાશ તણો ગુણ એક અનેક;
વળિ કસ્તુરિમાંહિ સુવાસ વસે, પણ રૂપ કે રંગ છતે નહિ છેક;
શુક કોકિલના સ્વર સુંદરથીજ; વખાણ કરે સઉ વિશ્વ વશેક;
સનમાન સદા દલપત્ત થશેજ, હશે ગુણ જો પરિપૂરણ એક. ૧૫૦

સાહેબ. કેવું સન્માન મળે?

ઉત્તમ. ઈશ્વર ઇચ્છાથી તેને જેવું સ્થાનક મળે તેવું તેને સન્માન મળે. કહ્યું છેકે—

કવિત.

કુંજરનુ કુળ જાતે જંગલનુ જનાવર,
વાનર, હરણ, રીંછ તુલ્ય ફરે વનમાં;
મહાવતે પકડીને પુરમાં પ્રથમ આણ્યો,
ઘાસ ભરી ભરી લાવે સદૈવ સદનમાં;
ધન આપી ધોબીએ ધોવા જવાને કાજે રાખ્યો.
રાજે રાખ્યો સેના શણગાર ગણીમનમાં;
કહે દલપતરામ, જગતની રીત જુઓ,
સ્થાનક સમાન સનમાન મળે જનમાં. ૧૫૧

ઠાકર દુષ્ટમાણસ વિષે બોલો.

ઉત્તમ

સવૈયો.

શુણિ અંતર વાત ધરેજ અનુત્તમ, ઉત્તમ વાત ધરે અળગી;
ધરીને શિર પાગ અધર્મ તણીજ, કુકર્મ તણીજ કરે કલગી;
શુભ સજ્જનની સુખકારિ શિખામણ, સાંભળતાંજ ઉઠે સળગી;

દલપત કહે જન દુષ્ટ સદા, વિષયી જન રાથ રહે વળગી. ૧૫૨

એકસભાસદ. સ્ત્રી, ઘણા શણગારથી શોભે કે લાજથી?

ઉત્તમ. કવિત.

ઝૂમી રહ્યું ઝૂમણું, ને ઝળકો રહેલી ઝાલ,
ઝમક ઝમક પગે ઝાંઝરી ઝમકતી;
ઘરાણાં ઘણાંક, સોની શુઘડે ઘડેલા ઘાટ,
ઘાઘરાને ઘેરે ઘણી ઘૂઘરી ઘમકતી;
ધમક ધમક ધરે ચરણ ધરણી પર,
ધુજે ધમકારે બધી ધરણી ધમકતી;
સજ્યા શણગાર, પણ લાજ જો લગાર નહી,
લાગી શણગારે લાશ્ચ ચોગણી ચમકતી.

એ ભાઇ કોણ છે?

સાહેબ. એ એક વકીલછે.

ઉત્તમ. કહોતો વકીલ વિષે એક કવિત કહું.

સાહેબ. કહો જોઇએ.

ઉત્તમ. કવિત

રોગ કરે ભોગ ત્યારે વૈદને વિશેષ લાભ,
દેશ ભંગ થતાં એસે કોળી તો કમાઇને;
પડે જો દુકાળ રળે દાણાના દુકાનદાર,
લડે જો ભૂપાળ, લાભ સો ગણો શીપાઇને;
માનવીઓ મરે ત્યારે ભલો લાભ ભંગીઆને,
અને અવતરે ત્યારે દામ મળે દાઇને;
દાખે દલપતરામ, લડે લોક ઠામ ઠામ,
ભલો લાભ તે સમે મળે વકીલ ભાઇને.. ૧૫૪

સાહેબ. પ્રીતિની રીતિ કેવી હોય, તે વિષે બોલો જોઇએ.

ઉત્તમ. સવૈયો.

પાણિથિ પાતળિ, જાડિ જમીનથિ મેરૂથિ, મોટિ, અણૂથકિ ઝીણી;
સોમથિ શીતળ, આગથિ ઉન્હિ, *કુસૂમથિ કોમળ, કાઠ કઠીણી;
શૂર્પનખા થકિ સોગણી મૂરખિ, પૂરિ વળી §પદમાથિ પ્રવીણી,
પ્રીતનિ રીત કહે દલપત્ત, ભલાથિ ભલી, હલકાઇથિ હીણી. ૧૫૫

સાહેબ. સાબાશ, ઉત્તમરામજી. તમે તમારા વડીલોની વિદ્યાનો અભ્યાસ સારો રાખ્યો છે.

---

*ફૂલ. §લક્ષ્મી.

અંક ૧૧ મો.

સાહેબ. (એક કવિને જોઇને) આ કોણ છે? અને ક્યાંના રહેવાસી છે?

દલ. **દોહરો.**

પુરમૂળી, પરમારનું, જગત બધામાં જાણ,
નૌતમ જ્યાં બહુ નીપજે, કવિયો નેં *કેકાણ. ૧૫૯

એ ખેંગાર ગઢવી, સારા કવિ છે, અને કાઠીઆવાડના મૂળી ગામમાં રહે છે.

સાહેબ. તે આપણને મળ્યા હતા?

દલ. આપની મેળાપ કરવાની તેમની ઘણી આતુરતા હતી. પણ આજ સુધી મેળાપ થયો નહોતો. તથાપિ તેમની તરફથી આપણને મદદ મળેલી છે.

સાહેબ. શી મદદ મળી છે?

દલ. જ્યારે સન ૧૮૪૮માં પુસ્તકોની ખોળ કરવા સારૂં આપે મને કાઠીઆવાડ તરફ મોકલ્યો હતો. ત્યારે હું મૂળીએ ગયો હતો. તે વખતે જગદેવપરમારના ગ્રંથની ભાળ, મને આ ખેંગાર ગઢવીએ કહી હતી. કે તેમનો મામો જેઠો ગઢવી વાંકાનેરમાં છે તેને ઘેર જગદેવપરમારનો ગ્રંથ છે. તે ઉપરથી આપણે રાજકોટની એજનસીમાં લખીને તે ગ્રંથ મગાવી લીધો.

સાહેબ. ત્યારે ખેંગાર ગઢવીનો આપણે જરૂર ઉપકાર માનવો જોઇએ.

દલ. તે કવિતા સારી કરી જાણે છે. અને એક મોટો ગ્રંથ વ્રજભાષામાં રચવાનો તેમણે આરંભ કર્યો છે.

સાહેબ. ખેંગાર ગઢવી, તમે ગઇ રાતે ક્યાં હતા?

ખેંગાર. ગઇ રાતે તો મેં એક નાટકનો ખેલ જોયો.

સાહેબ. નાટકમાં કેના કેના વેષ જોયા.

ખેંગાર. **સવૈયો. અપ્રસ્તુત પ્રશંસા.**

નાટકિ નાટકના થળમાં, બહુ લાયક વેષ ભલા ધરિ લાવ્યો;
હોંશ થકી હરિચંદ નરેશ તણો ધરિ વેષ વિશેષ સુહાવ્યો;

---

*ઘોડા.

વેષ કર્યો પછિ કર્ણ તણો, વળિ વિક્રમ, ભોજ, સવાંગ ભજાવ્યો;
તે પછિ તો દલપત્ત કહે, નર ફાર્બસ રૂપ ધરી ફરિ આવ્યો. ૧૫૭

મતલબ કે તમેજ એ બધા દાનેશરીના અવતારી પુરૂષ છો.

સાહેબ. વારૂ, સરદારનો સ્વભાવ આકરો જોઇએ. કે નરમ જોઇએ?

એક ઠાકોર. સરદારનો સ્વભાવ જો નરમ પાણીના જેવો હોય તો પછી તેનો વકર પડે નહિ.

ખેંગાર. **શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.**

શીળો નર્મ સ્વભાવ-શુદ્ધ જળનો, ચાલે નમીને સહી;
રાખે ટેક અનેક આપ ઉપરમાં, તે છેક છોડે નહીં;
તારે છે હલકાજ-ને, પણ કરે ભારે તણા ભક્ષને;
જ્યારે જોર કરી જવાજ નિકળે, પાડે વડા વૃક્ષને. ૧૫૮

સાહેબ. પૃથ્વીના જેવી ક્ષમા રાખનારા પુરૂષો, કોઈ વખતે ક્ષમા છોડે કે?

ખેંગાર. એક માટીખાણમાં આઘે આઘે ખોદતાં, ઉપલી ભેખડ તુટી પડવાથી બે ત્રણ બાઇડીઓ દબાઇ મુઈ, તે સમે એક કવિને અને પૃથ્વીને સંવાદ થયો હતો.

સાહેબ. તે કહો જોઇએ.

ખેંગાર. **શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત.**

રેઉર્વી તુજમાં રહે બહુ ક્ષમા, જે સર્વ જાણે નકી;
માટીખાણ વિષે મરાઈ અબળા, તો કેમ તારા થકી;
બોલી બોલ, ઉદાસિ એમ અવની. શું ધૈર્ય રાખું ધરી;
એવા લોક, અનેક આગ્રહ ધરી, ક્ષાંતી તજાવે ખરી. ૧૫૯

સાહેબ, જે નર ગધાડા જેવો, કે ગાડર જેવો અજ્ઞાની ગણાતો હોય, અને કશો હુનર ન આવડ્યાથી ડરમાં રહેતો હોય, તો કયા ઉપાયથી તે સારો થાય.

ખેંગાર. વાંચવા, અને લખવા શીખે તો સારો થાય. કહ્યું છે કે—

સવૈયો. સિંહાવલોકન.

નરમાં ગુણ જો નહિ હોય બીજા, પણ એક ઉપાય ધરે કરમાં;
કરમાંથી તજે નહિ કાગળને, ઉગતા દિનથી દિન-આખરમાં
ખરમાં ન ખપે કદિ તેહ ખરેખર, તેમ ગણાય-ન ગાડરમાં;

ડરમાં ન રહે દલપત્ત કહે, હરરોજ ચડે ચિત હૂંનરમાં. ૧૬૦

સાહેબ. કળથી કામ સિદ્ધ થાય,કે બળથી અને છળથી?

ખેંગાર. સવૈયો. સિંહાવલોકન.

કળથી કરિયે સિદ્ધ કારજ સર્વ, પડે પસતાવું ન પાછળથી;
છળથી કરતાં કદિ, છેક બને મુખ કાળું, અકીરતિ-કાજળથી;
જળથી ન મટે કદિ ધોઈ જુઓ, ઘશિ લોહિ જુઓ કદિ કાંબળથી;
બળથી દલપત્ત કશું ન બને, સિદ્ધ કાજ કરાય સદા કળથી. ૧૬૧

રળીઓગઢવી. ઝટ સમજાઇ જાય, તે કવિતા મોળી લાગેછે.

ખેંગાર. નવો અભ્યાસ હોય ત્યારે તાણી મેળીને શબ્દો બેસારવા પડે તે કવિતા કિલષ્ઠાર્થ થાય, પછી સારો અભ્યાસ થાય ત્યારેજ સરલ કવિતા રચી શકાય, અને ગૂઢાર્થ કવિતા કરવી હોય તો કઠણ પણ થાય.

સાહેબ. રળિઓગઢવી સમજી શકે નહિ એવો એક સવૈયો બોલો જોઇએ.

ખેંગાર. (પોતાના દફતરમાંથી કાગળ, ખડીઓ, અને લેખણ કાઢીને એક સવૈયો રચીને બોલ્યા.)

સવૈયો. ગુઢાર્થ.

સૂ કરિને કરતાર તણી, કરતાં વિનતી ઘર તે કરી આપે;
સૂ કરતાં ખડમાં પણ ખૂબ, જુઓ ખસબોઇ ખરેખરી વ્યાપે;
સૂ કરિને ખલ ખાય સદા, મળવા જન ઇશ્વરમાં મન થાપે;
સૂ કરિને કરડી દલપત્ત કહે, વળી કોકળીનાં ફળ કાપે, ૧૬૨

રળીઓ. સાંભળો એનો ઉત્તર હું કહું.

સવૈયો.

ભકિત કરી કરતાં વિનતી, નચળે ઘર એવું પ્રભૂ કરિ આપે;
જો ખસબોઇ વિષેજ રહે ખડ, તો ખડમાં ખસબોઇજ વ્યાપે;
ચોરિ તણા ધનથી કરિ ધર્મ, પછી ખળ ખાય, પ્રભૂ મન થાપે,
દૃષ્ટિ કરી કરડી દલપત્ત, *કુધી નર કોકળિનાં ફળ કાપે. ૧૬૩

ખેંગાર. ગૂઢાર્થનો ઉત્તર એવો હોય નહિ. અને “શું કરીને” એમ મારા સવૈયામાં નથી. પણ “સૂ કરીને” એમ છે.

---

*ક્રોધી.

રજીઆ. ત્યારે બીજો અર્થ તો મને સુજતો નથી.

ખેંગાર. જેમ વગડામાં જઇને જેણે જણુશ ડાટી હોય. તે ડાટનારનેજ જડે, તેમ ગૂઢાર્થ સરલ રચ્યો હોય તોજ બીજાને જડે, નહિતો તે રચનારનેજ જડે.

સાહેબ. તમેજ અર્થ કરો જોઇએ.

ખેંગાર. એનો અર્થ એમ છેકે, "સૂ અક્ષર કરીને પછી "તાર" કર. એ. ટલે "સૂતાર" ની વિનતિ કરતાં, તે સૂતાર ઘર કરી આપે. અને પ્રથમ "સૂ અક્ષર કરતાં ખડમાં પણ, એટલે "સૂખડમાં" ખરેખરી ખસબોઈ આવે છે, અને સૂ અક્ષર કરીને "ખ" લ. ખાય એટલે "સુખ" મળવા સારૂ માણસ ઇશ્વરમાં મન થાપેછે. અને "સૂ" અક્ષર કરીને "ડી" કર, એટલે "સૂડી" સોપારીનાં ફળ કાપેછે.

એવી ચર્ચા ચાલે છે એવામાં એક ઠાકોરે ખેંગારની કલમ સુંદર હતી, તે જોવા સારૂ હાથમાં લીધી. અને તે લેખણથી કેવા અક્ષર નીકળે છે, તે જોવાની મરજી થઈ; તેથી કોરા કાગળમાં આ નીચે પ્રમાણે અક્ષરો લખ્યા. "હરાડ હોરીઓ હડી પૈસાભાર ધૂપેલ લઇને, માથાં" હોળતી હતી, ત્યાં એક હોરે પોપટ ઉરાડી મુકયો. તે હોરીઓ ગોધાની" "તથા જુનાઘડની હતીઓ".

અક્ષરતો સારા નીકળ્યા. તે જોઇને ઠાકોરે કવિ ખેંગારને પુછ્યું, કે આ કલમ તમારી છે?

ખેંગાર. (અક્ષર જોઇને) આ મારી કલમ નહોય.

ઠાકોર. આ બધો લખવાનો સામાન તમારો છે, અને કલમ તમારી નથી એવું કેમ કહોછો?

ખેંગાર. કવિત.

વહોરાને હોરા લખે, અઢીને તો હડી લખે,
લાખ વસા લખે વળી હરાડ અઢારને;
કાંશકીએ કેશ તણી ઓળો પાડે અબળા, તે
ઓળવું ન લખે, લખે હોળવું હકારને;
ઉડ ધાતુ ઉપરથી ઉડાડવું લખવું, ત્યાં-

ઉરાડવું લજે, તજી ધાતુના આધારને;
કહે દલપત, મારી કલમ ન કહું તેને,
જીભ પણ પારકી, જો લે એવા ઉચ્ચારને. ૧૬૪

દોહરો.

ધોધાના ગોધા બને, ગઢનો ધડ થઇ જાય;
તો તેને મુજ કર તણી, કલમ કેમ કહેવાય. ૧૬૫

સાહેબ. હરેક વસ્તુ, કે માણસ. મોંઘું અને સોંઘું શાથી થાય?

ખેંગાર. કવિત.

હોય ઘણા હાથી, ત્યાંતો હાથી પશુ સાથી જેવા,
હોય થોડા હાથી ત્યાં હાથી સેનાનુ નાક છે;
થોડાં જ્યાં અંજીર, ત્યાં વજીર કે અમીર ખાય,
ઘણાં જ્યાં અંજીર ત્યાંતો સૌને મન શાક છે;
મળે-ન મકાઈ, ત્યાં મકાઇનો મેવો મનાય,
મળે જ્યાં મકાઈ ત્યાં તે રાંકનો ખોરાક છે;
કહે દલપતરામ જ્યાં જેની અછત અતિ,
ત્યાં તે મૂલ પામે, ને ન-પામે જ્યાં અથાક છે, ૧૬૬

સાહેબ. સજ્જનની શીખામણ કેટલાએકના અંતરનાં ઉતરતી નથી તેનુ કારણ શું?

ખેંગાર. જેમ કોઈ સરદારની છબી ફોટોગ્રાફી યંત્રથી કાચ ઉપર પાડેછે તેનાં બરાબર સાધનો જોઇએ. તેમજ સજ્જનના અંતઃકરણની છબી સામાના અંતઃકરણમાં પાડવાને તેવાં સાધનો જોઇએ. કહ્યું છે કે—

કવિત.

કાચ જેવું સાફ કરી કાળજું કપટ કાઢી,
ચાંદી જળ જેવો વિશવાસ તેને ચોપડે;
સુવિચાર સુમતિ રૂપી બીજા રસે રસાવી,
વૃત્તિરૂપી યંત્ર સ્થિર વચ્ચે રાખવો પડે;
પ્રભુ-કૃપારૂપી રવિકિરણ સહાય હોય,
પ્રગટ પ્રબોધ તણું પ્રતિબિંબ તો પડે;
પડે નહિ શુદ્ધ પ્રતિબિંબ દલપત કહે,
એમાં કશો અંતરાય અન્ય આવી જો પડે, ૧૬૭

સાહેબ. ઇશ્વરની માયા કેવી છે? તે વિષે એક કવિત કહો.

એંગાર. કવિત.

અજ્ઞાનના પટ ઓથે કૃત્ય કરનાર રહ્યો,
કોઈ ન-કળી શકે કે કેવી એની કાયા છે;
ભાત ભાત ચિત્ર તણો ભાળીએ ભલો આભાસ,
છેક ન-કહી શકાય એતે કેની છાયા છે;
ક્યાંથી આવ્યાં, ક્યાં ગયાં, ને દૃષ્ટિએ દેખાયાં તે શું?
મોટા મોટા મતિમંત દેખીને મુંઝાયા છે;
કહે દલપત જેવી જાદુ તણા ※ફાનસની,
છબીઓની છાયા એવી ઈશ્વરની માયા છે. ૧૬૮

ઉત્તમરામ. એક સમશાનુ કવિત છે, તેનો અર્થ હું ધારૂં છું કે એંગાર કવિ કરી શકશે.

એંગાર. તે કવિત બોલો. જો સમજાશે તો હું ઉત્તર કરીશ.

ઉત્તમરામ. કવિત.

પીછાંવાળો છે તથાપિ મોર કે *મરાળ નથી.
પંખો રાખે છે તથાપિ પક્ષી ન-પ્રમાણીએ;
કંઠે ગળીયલ રંગ કહો નહિ નીલકંઠ,
સેથો પાડ્યો શીર, માટે †શિવડો ન-જાણીએ.
ધનનો ભંડારી, પણ ભંડારી કુબેર નહિ,
છે §ચતુરકર પણ વિષ્ણુ-ન વખાણીએ;
પાળે છે સરસ્વતીને પણ નહિ ‡પિતામહ,
કહે દલપત એ તે કોણ ઉર આણીએ. ૧૬૯

એંગાર. દોહરો.

પત્ર લખે પીંછાવડે, છે ત્રિજોરિપતિ છાપ;
ચતુર કરે જન, ચાહિને; એ તો ફાર્બસ આપ. ૧૭૦

એવામાં એક મસ્તાનો ભાખારી આવીને ભીખ માગવા લાગ્યો. તેને કેટલાએકે કહ્યું કે જા ગામમાં જઇને કણીક કે લોટ માગીખા.

※મેજીકલેંટર્નની. *હંસ. †ગોરજી. §ચાર હાથવાળો અથવા બીજાને ચતુર કરનારો. ‡બ્રહ્મા.

ખેંગાર. કવિત.

ભક્ષ માટે ભકત બની ખાવી હોય ભીખ માગી,
મોટી મોટી માળાઓ, નેં કંઠી ઘાલ કોટમાં;
ઉદ્યમ કરી અનાજ પામવાની ઇચ્છા હોય,
મારગ લે મુંબઈનો ચાલ ચડી ગોટમાં;
જાવા ભણી જાવા માટે, પાસે પુંજી ખાવા હોય,
વેષ લે વિદેશીનો નેં બેશ આગબોટમાં;
કશુંએ ન સૂજે તો તું કહે દલપત રામ,
કાંતો માગ કણીક, કે લક્ષ રાખ્ય લોટમાં, ૧૭૧

એક ઠાકોર. વારૂ, ગાય કે ભેંશ રાખવી તે ઠીક, કે ઘોડું ઠીક?

ખેંગાર. એક ધણી ધણીઆણીને એ વિષે વાત ચીત થઇ હતી, તેનો એક સવૈયો છે. તેનાં પહેલાં બે પદ ધણીએ કહ્યાં છે, અને બીજાં બે પદ ધણીઆણીએ કહેલાં છે.

ઠાકોર. બોલો જોઇએ.

ખેંગાર. સવૈયો.

ગાય ભલી, ભલિ ભેંશ વિશેષ, ‡તુરંગમ જંગમ જાત વખોડું;
દૂધ, દહીં, ઘૃત દે ન-કદી, થિર ઠામ રહે કરિ કારજ થોડું;
પ્યારિ કહે પિયુ, પર્વતણે દિન, જો કદિ જુદું પડેલ સજોડું;
ટાળિ વિજોગ, સંજોગ કરે, ઘરમાં ઘરનાથ વસાવવું ઘોડું. ૧૭૨

સાહેબ. મનનો સ્વભાવ કેવો છે? તે વિષે એક કવિત બોલો.

ખેંગાર. કવિત.

મન રૂપી ઘોડો, જેનો વેગ નથી થોડો, જેનો—
જડે નહિ જોડો, એવો દોડ્યો જાય દૂર તે;
ગણે નહિ ટાઢ તાપ, ગણે નહિ પુણ્ય પાપ,
ગણેન અમાપ પાઢ પાણીતણું પૂર તે;
ઉડીને આકાશ જાય, કુદીને કૈલાશ જાય,
પાતાળની પાસ જાય, જલદી જરૂર તે;
કહે દલપતરામ, શી રીતે લવાય ઠામ,
જો કદાપિ કરે આમ ફાવતું ફીતૂર તે. ૧૭૩

‡ઘોડું.

રળીઓ. આવી કવિતા સાંભળીને આ સભાના લોકો રાજી થાયછે. પણ મને તો કંટાળો ઉપજે છે, અને વળી આનુ નામ તે કવિતા કહેવાય કે?

ઉત્તમરામ. કવિત.

જળદનુ જળ જોઇ જવાસો પ્રજળી જાય,
ભાનુનો આભાસ ભાળી ઘૂડ ગભરાય છે;
સિંહનાં સંતાન દેખી હરણ હબક ખાય,
*તારક્ષ્ય-પ્રતાપ પેખી સાપ સંકોચાયછે;
એટલો †ચકોર-મિત્ર દેખી દલપત કહે,
ચોરને ખચીત ચિત્ત ચટપટી થાયછે;
સોક્યનાં સંતાન દેખી સોક્યનુ સુકાય તન,
સુકવિની કવિતાથી કુકવિ સુકાય છે. ૧૭૪

ખેંગાર. (એક કાગડાને જોઇને) પેલો કાગડો કોઇલિને ચાંચો મારે છે તે વિષે કહોતો એક કવિત કહું.

સાહેબ. બોલો જોઇએ.

ખેંગાર. કવિત.

કહું તને શૂણ કાગ, રૂડો નથી તારો રાગ.
કોયલની કશો વાંક કાઢીએ તે કારણે;
કોયલ સાથે કંકાસ. મિથ્યા તું શામાટે કરે,
બકવાથી તને કોઇ બાંધશે-ન બારણે;
સ્રજનારે સ્રજ્યો સ્વર, તેથી તું સંતોષ પામ,
વૈર કર્યે તારો વાંક થશે-ન નિવારણે;
દાખે દલપતરામ, માન નહિ મળે આમ,
માર મનમાંની રીસ, ધાર મન ધારણે. ૧૭૫

સાહેબ. ખેંગાર ગઢવી. હાલ તમારા ગાંમમાં કોઈ તમારી પાસેથી કવિતા વિદ્યા શીખે છે કે?

ખેંગાર. હા સાહેબ. કેટલાએક શીખેછે ખરા, પણ એક રવિદાસ નામે ચારણ છે તે મારૂં નામ રાખે એવો જણાયછે. કેમ કે તે ઘણો હુશીઆર કવિ થાશે.

---

*ગરૂડ. †ચંદ્ર.

આંક ૧૨ મો.

એક કવિ, નીચે લખેલો સવૈયો બોલે છે,

સવૈયો.

[1]પાક અથાક પિનાક [*]પતી સમ, [*]વાકપતી સમ વાક-વિલાસી;
ધારણ ધીર, સંસાર સુધારણ, કીર્તિ વધારણ, કષ્ટ વિનાશી;
[†]જાન તણા સુત, જુક્તિ સુજાણ, [§]કૃપાણ ને બાણ-કળા અભિયાસી;
ક્ષત્રિ તણો સુત તુંજ ખરેખર, વાહરે વાહ વિલાયત વાસી. ૧૭૬

સાહેબ. (પોતાના કવિને) આ કોણ છે?

દલ. એ ભાવનગરના રાજા વિજયસિંહજીનો કવિ હમીર રાવળ છે. એણે તે રાજાનો ગ્રંથ "દસરાબનાવ" નામે રચેલો છે. તેથી રાજાએ તેને પુત્ર પૌત્રાદિક વંશપરંપરા ભોગવવાને જાગીર બખશીશ આપેલી છે. તે મોજે લાખણીમાં રહે છે.

આ કવિ આપણને ઘોઘામાં મળ્યો હતો. અને આપે પ્રસન્ન થઇને તેને પાઘડી શેલાં વગેરેનો સિરપાવ આપ્યો હતો તે.

સાહેબ. હા હા, ખરા ખરા, એતો સારા કવિ છે. એમણે બનાવેલો દસરા બનાવ ગ્રંથ આપણે લખાવી લીધો છે, તે આપણી પાસે છે. કવિરાજ, વક્રોક્તિ અલંકારનુ એક કવિત બોલો જોઇએ.

હમીર. જ્યારે સીતાને લઈ જઇને રાવણે બાગમાં રાખી હતી, અને તેની પાસે રાક્ષસણીઓને મુકી હતી. તેવામાં એક સમે સીતાએ પોતાના સ્વામીને સંભારીને કવિતનુ એક ચરણ કહ્યું. એટલે રાક્ષસણીએ વક્રોક્તિમાં બીજું ચરણ કહ્યું. વળી ત્રીજું ચરણ સીતાએ કહ્યું એટલે રાક્ષસણીએ ચોથું ચરણ કહ્યું. તે નીચે પ્રમાણે.

કવિત. વિક્રોક્તિ.

અરે દશરથ લાલ મળશે ક્યાં મને હવે,
તજ વિના મારૂં મુખ ઉદાસી અપાર છે;
એક લાલ રથ બસ, દશ રથ શું કરીશ,

---

[1]પવિત્ર. [*]શિવ. [*]વૃહસ્પતિ. [†]જાન ફાર્બસનો પુત્ર કિન્લાક ફાર્બસ. [§]તરવાર.

તજ સાટે મરી ચાવ, તેમાં ગુણ સાર છે;
તારા વિના અતિ મારા તનમાં ઉતાપ થાય,
ઓ રસિયા આવ, હવે કેટલીક વાર છે;
તારા ધણા રાત્રિયે દેખાશે, ન-ફિકર કર,
ઓરશિયો શું કરીશ, ચંદન તૈયાર છે. ૧૭૭

બાવો. અરે આવી શી ખાલી માથાકુટ કરવી? ખટઉર્મી જીતીને ખટ-શાસ્ત્ર, તથા છ ભાષાઓ શીખીને પોતાનુ ખટકર્મ કરવું તેજ ઠીક છે,

હમીર. તમે તે બધું શીખ્યા હશો, પણ હજી તમે ખટકામાં નૈં ખટ-કામાં છો.

સવૈયો.

ખટકર્મ તણા ખટ-મર્મ શિખ્યો, ખટ વાણિ વિચાર ધર્યો ખટધામાં;
ખટ સ્વાદ તજી, ખટ અંગ ભણ્યો, ખટ રીતુ વિષે ન-વસ્યો ખટલામાં;
ખટ ઉર્મિ જિતી, ખટ ચક્ર દિઠાં, ખટ રાગ શિખ્યો ન સુતો ખટવામાં;
ખટ શાસ્ત્ર પઢ્યો દલપત્ત કહે, ખટપદ્ર મટી-ન, રહ્યો ખટકામાં ૧૭૮

બાવો. કોઈ રાજાએ સારો કવિ ન-રાખ્યો હોય, અને સાધારણ કવિ રાખ્યો હોય તો શું તેનુ કામ નભે નહિ?

હમીર. શા વાસ્તે ન-નભે? કોઈ દેવ ચંદન, કંકુ, કેસર, કે સિંદૂર લેપન કરેછે, અને શિવજી રાખ ચોળીને નભાવે છે. કહ્યું છે કે—

દોહરો.

ચંદન ચરચે અંગમાં, સકળ દેવનો સાથ;
નિત્યપ્રતિ જુઓ નભાવિ લે, ભસ્મે ભોળો નાથ. ૧૭૯

બાવો. કવિ લોકો ગપ બહુ ચલાવે.

હમીર. ગમારને મન ગપ લાગે, પણ સમજુને મન સાચું લાગે.

સાહેબ. તેનો દાખલો બતાવો જોઇએ.

હમીર. દોહરો.

કવિ જૂઠું કદિ નવ કહે, જૂઠા જેવું જણાય,
ગુંઝા માંહિ પડ્યું પડ્યું, વળિ અંગરખું વણાય. ૧૮૦

સાહેબ. ગુંઝામાં પડ્યું પડ્યું અંગરખું શી રીતે વણાય?

હમીર. "ગુહ્ય" એ શબ્દનો અપભ્રંશ ગુંઝું છે. અને "ગુહ્ય" ઉપસ્થ ઇંદ્રિનુ નામ પણ છે. માટે ઉપલા દોહરાની મતલબ એ છે કે સ્ત્રીના પેટમાં બાળકના શરીર ઉપરની ઓર (अंगरक्षकं) વણાય છે. એટલે તૈયાર થાય છે.

હમીર. દોહરો.

સરિતાઓ સાગર મળી, વેંત સાત વિસ્તાર;
સમજે તે સાચું ગણે, ગપ સમ ગણે ગમાર. ૧૮૧

સાહેબ. બધી નદીઓ અને સમુદ્ર સાત વેંતમાં શી રીતે સમાય?

હમીર. છેક ન્હાનાં બાળકથી તે ઊંચામાં ઊંચા માણસ સુધીનાં શરીર પોતપોતાની સાત વેંતમાં હોય છે. તેમ બ્રહ્માંડને પુરૂષ કલ્પિને તેનુ નામ વૈરાટ પુરૂષ પાડેલું છે. માટે તેનુ શરીર તેની સાત વેંતોનુ છે. અને તેમાં બધી નદીઓ, નેં સમુદ્રો છે.

હમીર. દોહરો.

બાર માંહિથી ત્રીશ ગત, બાકિ રહ્યા અગ્યાર;
સમજે તે સાચું ગણે, ગપ સમ ગણે ગમાર. ૧૮૨

સાહેબ. બારમાંથી ત્રીશ જાય, તો બાકી અગ્યાર શી રીતે રહે?

હમીર. બાર મહિનામાંથી ત્રીશ દહાડા જાય, તો બાકી અગ્યાર મહિના રહે.

દોહરો.

શણગારે સોની ઘડ્યો, એ આશ્ચર્ય અપાર;
સમજે તે સાચું ગણે, ગપ સમ ગણે ગમાર. ૧૮૩

સાહેબ. શણગારને સોની ઘડે, પણ સોનીને સણગાર શી રીતે ઘડે?

હમીર. આ જગતનો શણગાર માણસજાતિ છે. તે માણસો જગત્કર્ત્તાની મૂર્તિ બનાવાવીને પૂજે છે.

દોહરો.

એક સતી વર સાતને, ઇછિતિ હતિ એક વાર;
સમજે તે સાચું ગણે, ગપ સમ ગણે ગમાર. ૧૮૪

બાવો. એક વારે સાત વરને ઇચ્છે, તે સતી કેમ કહેવાય?

હમીર. વરસાતને એટલે મેહને ચહાતી હતી.

દોહરો.

એક પુરૂષ ઊંચો ચડી, મુખ વિણ કરે ઉચ્ચાર;
સમજે તે સાચું ગણે, ગપ સમ ગણે ગમાર, ૧૮૫

બાવો. ઊંચો ચડીને મુખ વિના ઉચ્ચાર શી રીતે કરે?

હમીર. વરસાતને મુખ નથી, પણ ઊંચો ચડીને ગર્જના કરેછે તે.

દોહરો.

જનિતાને પુત્રે જણી, ચાતુર કરો વિચાર;
સમજે તે સાચું ગણે, ગપ સમ ગણે ગમાર. ૧૮૬

બાવો. દીકરે માને શી રીતે જણી?

હમીર. આંમલિનો દીકરો આંબલિયો (કચુકો) તે આમલીના ઝાડને જણેછે.

દોહરો.

નર ઝૂઝે, નારી મરે, જુએ સોખ્ય સરદાર;
સમજે તે સાચું ગણે ગપ સમ ગણે ગમાર. ૧૮૭

બાવો. ઝૂઝે એટલે લડાઈમાં અથડાઅથડી તો મરદો કરે, અને તેની મહેનતના બદલામાં મરે તો સ્ત્રિયો; એવી વાત કેમ મનાય?

હમીર. પાસા ઝૂઝે, અને મરે સોગઠીઓ તે.

એવામાં તે બાગમાં લાલ માળી. અને લાલુ માળણ કેળો ઉપરથી કેળાં પાડતાં હતાં. તે કેટલાંએક લીલા રંગનાં, અને કેટલાંએક રાતા રંગનાં હતાં.

તે માળીના હાથ નીચે એક ચાકર ને ચાકરડી હતાં તે બને જણાને પગે થોડી થોડી ખોડ હતી. તેઓ પણ એજ કામ કરતાં હતાં અને બધાં કેળાં એકઠાં કરતાં હતાં. તે બધાંને જોઈને દરબારના એક મહેતાએ કહ્યું કે-

ઓ લાલુ તમે બે જણીઓ લીલાં લીલાં લો, અને લાલ રાતાં રાતાં લે, એમ કરો.

સાહેબ. આમેહેતે જે શબ્દો કહ્યા, તેમાં કંઇ મનરંજન ચમત્કાર નથી, તોપણ એજ મતલબનાં વાક્યો કવિની કલમથી લખાયતો તેમાં કંઇ ચમત્કાર આવેકે?

હમીર. હા સાહેબ. જો કવિ ચમત્કાર લાવવા ચહાયતો એવી સહેજ બાતમાં પણ લાવે.

સાહેબ. એજ મતલબનો દોહરો રચીને કહો જોઇએ.

હમીર. દોહરો.

લાલૂ લે લીલાં લિલાં, લાલ લાલ લે લાલ;
લીલાં લીલાં લૂલિ લે, લૂલો લેલે લાલ ૧૮૮

સભાસદો, સાબાશ, સાબાશ.)એમ સહુ બોલી ઉઠયાં)

સાહેબ. સ્રિયોની કે પુરૂષોની સભા બેઠી હોય, તેઓમાંથી ખાનદાનનાં ફરજંદો અને હલકાં માબાપનાં ફરજંદો શી રીતે વરતાય?

હમીર. કવિત.

હાસ્યરસ હોય ત્યારે મુખ મલકાવે, પણ-
દાંત ન દેખાડે તેતો સુંદરી સજાતની;
મરદ જે મરજાદ મેલી બોલ બોલે નહિ,
એનીતો ઓલાદ ખાન દાન ખરે ખાતની;
નિર્લજ નઠારા બોલ બોલે જે ટુંકારા કરી,
ટોળી ભીલ કોળીની, કે હોળીની હયાતની;
કથન કથેલ થકી કહે દલપતરામ,
જાણીએ જરૂર જાત તેનાં માત તાતની. ૧૮૯

એવામાં એકઝાડની ડાળ ઉપરથી ગુંદર જેવા રસના છાંટા હમીર રાવળ ઉપર પડયા, એટલે બધા સભાસદોની નજર તે તરફ ગઇ.

સાહેબ. શું થયું એ?

ઉપેંદ્ર વજ્રાવૃત્ત.

હમીર. વિદેશિ સૂબો કવિને નિવાજે, સ્વ દેશિ સૌકો નહિ કેમ લાજે;
નજીવ જાળાં નહિ મર્મ જાણે. સજીવ સર્વે અવશે સુટાણે. ૧૯૦

સાહેબ. (એક ભાટને જોઇને) બારોટ તમે કેમ કાંઇ કવિતા બોલતા નથી.

બારોટ. અમે તો રાણીમગા છીએ.

હમીર. સવૈયો. પરિકરાલંકાર.

જ્યાં વિદવાન મહાન મહાન, કરે કવિયો ચરચા કવિતાની;
શોધક જ્યાં વળિ સાર તણા, સરદાર વિરાજિત મધ્ય સભાની;
પંડિત પકવથિ વાણિ પઢાય, અપકવથિ છેક રખાયજ છાની;
રાવમગાનિ રહે નહિ હોમત, કેમ શકે રહિ રાણિમગાની. ૧૯૧

ભાગોટ. ગમે તેવો મોટો રાજા હોય, પણ તેના હાથનું અમે દાન લેતા નથી. અમેતો રાણીઓનેજ રીઝવીએ, અને તેઓની પાસેથીજ સીરપાવ લઇએ, એવો અમારા કુળનો ચાલછે માટે આ સભામાં અમારે કાંઇ બોલવાનું નથી. અમારી વિદ્યાજોવી હોયતો, મઠમ સાહેબની આગળ જઇને વાદ વિવાદ આપણે સઉ કરીએ પછી અમારૂ પરાક્રમ જોઇલો.

રળીઓ. આટલા બધા કવિઓમાંથી હજી મને કોઇ જીત્યો નથી, તો બીજાને શું જીતશે!

હમીર. તમને કેવી રીતે જીતીએ

રળિયો. તમે ગમે તે બાબતનો અરધો સોરઠો બનાવો, તે હું પૂરો કરી આપું, તો હું જીત્યો કેહેવાઉ અને જો તે મતલબનો પૂરો કરી શકું નહિ, તો તમે જીત્યા કહેવાઓ.

હમીર. હું જે મતલબનો અરધો સોરઠો બનાવી આપું, તેની મતલબ બરાબર સમજીને તમારે પૂરો કરવો.

રળિયો. હા. તેમજ કરીશ.

હમીર. જો મતલબ સમજ્યા વિના કરશો, ને પછીથી કહેશો કે પ્રથમ હું સમજ્યો નહોતો, માટે ફરીથી કરૂં. તો તે વાત મંજુર થશે નહિ.

રળિયો. વારૂ તે વાત મારે કબૂલ છે. પણ આપણે શાની સરત કરવી

હમીર. જે હારે તેણે, આ સભામાં મુંગા બેશી રહેવું. સભાનુ કામ ચાલે ત્યાં સુધી એક અક્ષરે પછી બોલવો નહિ.

રળિયો. ઠીક છે. તમે અરધો સોરઠો રચીને બોલો.

હમીર. सोरठार्ध.

जेसा करने जाय, फल सेवे तेसा सदा;

રળિયો. ઓહો, એમાં તે શું કઠણ છે.

काहो कहांसे खाय, निंब बोइकें अंबफल. १९२

હમીર. તમને ખબર નથી? કે આ સભામાં પ્રથમથીજ ઠરાવ થયેલો છે કે સઉએ ગુજરાતી ભાષાનીજ કવિતા બોલવી.

રળિયો. ત્યારે તમે અરધો સોરઠો હિંદુસ્તાની ભાષામાં કેમ કહ્યો,

હમીર. મેં હિંદુસ્તાનીમાં કહ્યોજ નથી, એતો સોરઠો ગુજરાતના પેટ

એક "સા" સાહુકારને કહેલો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

સોરઠો.

જે સાકર ને "જાય,ફળ" સેવે તે સા સદા;
પંડે પુષ્ટ જણાય, રોગ રહે નહિ રગ વિષે. ૧૯૩

તે સાંભળીને સહુએ તાળીઓ પાડી, ને કહ્યું કે રળિઓ ગઢવી હાર્યો. પછી રળિયાને મુંગા થઇને બેશી રહેવું પડ્યું.

સાહેબ. હમીર રાવળ, તમે ક્યાંઇ જતાં, જ્યોતિષ પ્રમાણે ચંદ્રમાનું ઘર, અને આનંદયોગ વિગેરે જુઓછો કે નહિ.

હમીર. **કવિત.**

સારૂં કામ સાધવાને શૂરને શુકન કશાં?
ચંદ, ને આનંદયોગ, ફંદ ફાવે ફોશીને;
ઘર ચલાવામાં ઘરધણી ઘણો ઘેલો હોય,
પળ પળ પ્રતિ જાય પૂછવા પાડોશીને;
ક્યારે ન્હાઉં, ક્યારે ખાઉં, ક્યારે સેજે સુઇ જાઉં,
ક્યારે જાઉ કચેરી, કલમ કાને ખોશીને;
જાણે તેતો સદ્ય કામ સાધે દલપતરામ,
જાણે નહિ તેતો જઇ પુછે જાણા જોશીને. ૧૯૪

સાહેબ. ફકત બીજાઓની સહાયતાથીજ સર્વે કામ સિદ્ધ થાય કે નહિ.

હમીર. **સવૈયો.**

કોઇથિ થાય સહાય નહીં, કદિ શકિત નહોય કશું કરવાની;
શસ્ત્ર સહાય કરે શૂરવીરનિ, ધીરજ હોય દિલે ધરવાની;
વાયુ વડે દલપત્ત વદે, ગતિ નાવનિ નીર વિષે ફરવાની
*વાથિ સહાય ન થાય કશી, નહિ નાવનિ ત્રેવડ જો તરવાની. ૧૯૫

આ જગતમાં સર્વને એકબીજાંનો આધાર છે. કહ્યું છે કે—

કવિત.

પુરૂષને પ્રમદાનો, પ્રમદાને પુરૂષનો,
પ્રજાને રાજાનો, રાજાને પ્રજાનો પ્યાર છે;
જડ તે ચૈતન્ય તણો, ચૈતન્ય તે જડ તણો,
હેમ તણો હીરો, હેમ હીરાનો શૃંગાર છે;

*વાયુથી

ગરીબને તવંગર, તવંગરને ગરીબ,
શિષ્યને શિક્ષક, શિક્ષકને શિખનાર છે;
નાવને નાવિક નર, નાવિકને નાવ નામ,
આમ દલપત અન્યોઅન્યનો આધાર છે. ૧૯૬

વળી કોઈ સમે એવું પણ બને, કે જે જીવાડનાર હોય, તેજ મારી નાખે.

કવિત.

પવનથી દીપક પ્રજળતો ઓલાઈ જાય,
પવન વિના પણ પલકમાં બુઝાય છે;
પાવકથી પ્રાણિયોના પંડ તો પ્રજળી જાય,
પાવકે પકાવેલાથી પોષણ પમાય છે;
જળમાં જો ડુબી જાય, જીવનું જોખમ થાય,
જળ વિના પળમાં જરૂર જીવ જાય છે;
દાખે દલપતરામ, દેખો ભાઈ દુનિયામાં,
જેથી કદી જીવ જાય, તેથીજ જીવાય છે. ૧૯૭

સાહેબ. આ જગતની માયા કેવી છે? તે વિષે એક કવિત કહો.

હમીર. **કવિત.**

જેમ કોઈ ભોળો ભાઈ ભૂતનો આભાસ ભાળે.
એવોજ આભાસ જુઠો જગતનો જોઇએ;
દેખાય છે ત્યાં સુધી દેખાશે, પછી દૂર થાશે,
ગયું તે જરૂર ફરી જોયું નથી કોઇએ;
સાંઝે સાંઝે ફૂલે ને સવારે તો સુકાઈ જાય,
કયા કયા રોજનાં સંભારી ફૂલ રોઇએ;
કહે દલપતરામ, કીજીએ સુકૃત કામ,
ખાલી ખોટો ખેદ કરી વખત ન ખોઇએ. ૧૯૮

સાહેબ. જગત જુઠું છે, અને મરી જવું છે. માટે શું કરીલવું જોઇએ? તે વિષે તમારા દેશના લોકો શું કહે છે?

હમીર. **સવૈયો.**

જાણવું જે જગ જૂઠ. જવું મરિ, જોગ સજો. જન જોગિ કહેછે;
ભોગવિ લો સુખ-ભોગ ભલા, ભવ જાય વહ્યો, જન ભોગિ કહેછે;

કામ કરો કશુભ, નામ રહે નિત્ય, આમ મનુષ્ય ઉદ્યોગિ કહેછે;
દાન કરો દલપત્ત કહે, ધન દ્યો સુજને, જન રોગિ કહેછે. ૧૯૯

દોહરો.

જરૂર જૂઠું જગત છે, સત્ય હરીનો સ્નેહ;
ઉદ્યમ કરિ ઉપકાર કર, તત્વ નીતિ યુત તેહ. ૨૦૦

સાહેબ. સાબાશ. તમારા વિચાર સારા છે.

સાહેબ. (પોતાના કવિને) વારૂ તમારી જાતિમાં, અને તમારી ન્યાતિમાં અસલ કોઇ કવિ થયેલા કે?

દલ. **સવૈયો.**

*આદિમ આદિકવી કહિએ, રચિ વેદ રચ્યા રસરૂપ રૂપાળી;
પાછળ ગોત્ર પરાશર જે મુજ ધર્મ સ્મૃતી રચિ શાસ્ત્ર સંભાળી;
વ્યાસ થયા સુત તેહતણા કવિ, પ્રૌઢ પુરાણ વદી હદ વાળી;
તે પછીતો દલપત્ત કહે, કવિ માઘ થયો ભિનમાળ શ્રીમાળી. ૨૦૧

સાહેબ. ભગવાન બારોટ, તમારી નાતમાં કોઇ છોકરા, સારા કવિ થાય એવો અભ્યાસ કરે છેકે નહિ.

ભગવા. હા સાહેબ, વિજાપુરમાં ગિરધરભાઈ નામે એક છોકરો છે તે સારો કવિ થશે. અને તે એવી ઉમેદ રાખે છે કે એક નવો ગ્રંથ રચીને માલપુર તાલુકાના રાવળજીને રંજન કરીને તેમની પાસેથી કંઈ જાગીર બખશીશ મેળવવી.

સાહેબ. ઘણુ સારૂ.

પછી સાહેબે સર્વને યથાયોગ્ય સાલજોડા, પાઘડીઓ, અને શેલાં વગેરેના સિરપાવ આપીને વિદાય કર્યા.

ગ્રંથ સમાપ્તિ વિષે. કવિત.

એક સોને છ કવિત, સવૈયા છે સાડત્રીશ,
દોહરા તો ત્રીશ, *શ્લોક બાત્રીશ પ્રકાશ છે;

---

*બ્રહ્મા

*आर्या, गीत्ती, स्रग्धरा, वसंततिलका, शार्दूलविक्रीडित, शिखरिणी आदिक,

સોરઠા છે પાંચ, છપો એક, એક ઝૂલાણોછે,
બધા મળી બસેં અને બે છંદનો વાસછે;
નીતિતણી રીતિ, તથા પ્રીતિ પરિબ્રહ્મ પર,
તર્ક ને વિતર્ક મન માનતી મીઠાશછે;
કહે દલપતરામ, કવિતાના કોડીલાને,
ફાવે એવો ગ્રંથ શુભ ફાર્બસ વિલાસછે, ૨૦૨

